No. ४३५६

Title मातृ भाषा प्रकाशिका.

Author श्री नारायण तीर्थः

Extent २४५ Age x

Subject पू- मीमांसा

८५ पत्राणि

भातृभाषाप्रकाशिका

पत्र ५७

4357
F. 545

४५ पत्र

(स्वस्तीत्यादिपदस्य वाच्यचयनीयानां)

द्वौ स्तः इति संज्ञकानामिष्टकानां बहुत्वात्तस्य स्वस्तिसमुदाये स्थित्याहोमनगुणायोगात्॥ प्राणभृत्त उपदधा-
तीत्यत्र तु प्राणभृत्संज्ञकानामिष्टकानां बहुत्वेपि छत्त्रिणो गच्छंतीतिवत्लिंगसमवायमात्रेण प्राणभृ-
द्प्राणभृत्समुदाये प्राणभृच्छब्दः सिद्धः स्थेयुर्वाक्यशेषात्॥ अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्रांजनसाधनद्र-
व्यसंदेहे तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषात्तेन नाक्ताः कर्तव्या इति निर्णयोपि द्रव्यस्तुतिप्रयोजनं अर्थवादाक-
ल्पनैकदेशत्वात् यत्र निर्णायकोर्थवादोपि नास्ति तत्र आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति
न्यायेन यथा प्रासादे भुंक्ते कांस्ये भुंक्ते इत्यत्र प्रासादे उपविश्य कांस्ये परिविष्टस्य भोज्यं प्रतीयते न तु विपरी-
तं एवं स्रुवेणावद्यतीति विधिः सामर्थ्याद्द्रवद्रव्यविषये स्वधितिनावद्यतीति मांसविषये हस्तेनावद्यतीति खड्गेन
चपुरोडाशविषये व्यवतिष्ठते॥ ॥ इति श्रीनीलकंठसूरिसूनुगोविंदविरचिते भाट्टभाषाप्रकाशे प्रथमोध्या-
यः॥ ॥ भावार्थाः कर्मशब्दा इति॥ विध्यर्थवादमंत्रनामधेयस्मृत्याचाराख्यानि धर्मे प्रमाणानि ष

मी०दू०भा०या०४ रूपनिरूपितं। इदानीं तत्स्वरूपभेदः शब्दांतराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणांतरैः षड्भिः प्रमाणैः प्रतिपाद्यते।
तस्य चोत्पत्तिचोदनावाक्यगतेभ्यः सर्वेभ्यः पदेभ्यः श्रुतिन। गौरवात् किंतु लाघवात् इतरविशेषविताद् एकस्मादे
वपदात्॥ तत्रापि क्रियापदादेव तस्य एव फलसिद्धौ प्रधानत्वात्। नत्वपपदात्। अन्यथा सोमेन यजेतेत्या
दोश्च तद्यथा पूर्वा[illegible] पूतीकादिः प्रतिनिधिर्न स्यात्॥ गुणे त्वन्याय्यकल्पनासंभवतिन प्रधानेऽतो धात्व
र्थो व धर्मोत्पत्तिः स च देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मको मानसक्रियात्वात् पश्चध्यामुतर विनाशीत थापि दर्शपू
र्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रुतार्थापत्त्या यागावांतरव्यापाररूपमपूर्वं नाम कालांतरभोग्यफलप्र
तिरूपत्वेन कल्प्यते॥ भोक्ता च देहादन्यस्तत्सिद्धिस्त्रिः। अपूर्वाणि तु अमावास्यायोगिभ्य आग्नेयादिभ्यः पञ्चा
नेभ्यः त्रीणि प्रथममुत्पद्य पश्चात् समुदायापूर्वमारभन्ते॥ एवं पौर्णमासेऽप्यपूर्वत्रयादेकं समुदा
यापूर्वं ताभ्यां पुनः परमापूर्वं जन्यते। अंगापूर्वाणि तु तत्रैवोपकुर्वन्तीति। तत्रापि अवघातादी

राम

६

नां दृष्टार्थानां नियमांशे नैवापूर्वोत्पादकत्वं प्रोक्षणादीनां तु दृष्टार्थत्वाभावात् केवलमपूर्वार्थत्वमेवा ए
वं स्तोत्रशस्त्रयोरपि तत्र स्तोत्रे ऋक्षु वर्तते प्रउगं शंसतीति ऋक्संस्तवनस्यैव कर्तव्यतापत्तीते यजमानादिवत्तयो
देवतास्मरणादिदृष्टकार्यार्थत्वायोगात् ॥ प्रगीतमंत्रसाध्यं स्तवनं स्तोत्रं ॥ अप्रगीतमंत्रसाध्यं न देवशस्त्रं
एवं ब्राह्मणाख्यमेवाख्यातं प्रधानकर्म वा गुणकर्म वा विधानेनतु देवास्त्वपाभिर्यजते ददाति चेत्यादि मंत्रस्य ।
प्रयोगाणां नामंत्राणां प्रयोगबहिर्भूते विधावसामर्थ्यात् ॥ यत्राभियुक्तानां मंत्रोऽयमिति बुद्धिस्ते मंत्राः अत्र महर्षीणां ॥ प्र ५
तत्रापि ४ ऋषिप्रवरनामधेयानां न मंत्रत्वं प्रसिध्यभावादेव ॥ ऋग्यजुःसामानि प्रसिद्धान्येव ॥ पादबंधवती ऋक् ॥ अ
नियताक्ष[illegible]रपादं यजुः ॥ गीतिः सामेति ॥ प्रो
क्षणीरासादयेत्यादयो निगदाः पादबंधप्रगीतमंत्रत्वाभावेन ऋक्सामभ्रमसत्वात् यजुष्वेवान्तर्भव
न्ति ॥ यजुःप्रमाणं तु पादवसानाकांक्षमेकार्थं पदजातं तावदेव ॥ यथा स्योनं ते सदनं करोमि घृतस

समीचीनं

२

सुच्छुसेतुं योग्यं

धारयासुखेवंकल्पयामीतिसदनकरणार्थमेकंयजुः।तस्मिन्सीद अमृतेप्रतितिष्ठ व्रीहीणांमेधसुमनस्यमा
नइतिपुरोडाशासादनार्थमपरंयजुः अत्रध्यायमनुष्ठेदेउभयोरपिवाक्ययोरसंगतार्थत्वात्सीदेति निराकांक्षय
ते॥इयेवंत्वस्यादावाकांक्षानिवर्तकेपदद्वयंपि नास्तितथापिइयेवेति छिन्नत्वजेनेत्यनुमाष्टींतिविनियोग
वलान्मंत्रभेदच्छिन्नसीत्वाघ्राहारेणावाकायरणांच॥यातेअग्नेअयाशयातनूर्वर्षिष्ठागह्वरेष्ठोग्र
वचोअपावधीत्वेषंवचोअपावधीत्स्वाहेतिसंपूर्णार्थमंत्रमाम्नायमरूपते॥यातेरजाशयेति।याते
अग्नेहराशयेति।अनयोःसाकांक्षयोराकांक्षापूरणांतनूरित्यादिनाभवितुंयुक्तमितितदेवानुषंज
नीयं॥अप्रकृतकल्पनापेक्षयासन्निहितानुबंगस्यलघुत्वात॥चित्पतिस्त्वापुनातुवाक्पतिस्त्वापु
नातुसनयोर्निराकांक्षयोरपिदेवस्त्वासवितापुनात्वछिद्रेणपवित्रेणस्म्फतरस्मेत्रगतोवाकाश्यवाः
छिद्रेणत्स्यादिःयोगपत्तयासंवर्द्धमहेतीतितत्राप्यनुषंजनीयः॥असंबद्धपदस्यवधानेतुनानुषंग

माद्धुभाषा
२
तत्सु २
अग्ने५
राम

संते वायुर्वातेन गच्छतां सयज्ञैरंगानि संयजुःपतिराशिषे त्यादौ गच्छन्तामित्येकवचनस्यांगानीति ब
हुवचनेन संबंधानर्हत्वात्॥ तद्धवा याह्वाशिषे त्यत्राग्निनानुषंगः॥ हिध्यतीति॥ तदेवमुपोद्घातं तत्प्रस
क्तानुप्रसक्तं च समाप्य लक्षणार्थं भेदमुदाहरति॥ शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबंधत्वात्॥ यजति ददाति जु
होतीत्यादौ धात्वर्थभेदात्कर्मभेदः॥ सामिधीयजति तनूनपातं यजति इलो यजति बर्हिर्यजति स्वाहा
कारं यजतीत्यादौ एकस्यैवाभ्यासे स्यच्च पञ्चकृत्वोऽभ्यासादभ्यासात्कर्मभेदः॥ ननु सामिदादेर्गुणात्

सामिदादेः

नूनं स्यसमिधास्त्रज्ञाज्यस्य व्यक्तत्वाद्धविषं च लिंगप्राप्तत्वात्॥ अप्राप्तो हि गुणः पूर्वं चानिवेशमलभ
मानो नुत्पत्तिं न क्षिनत्ति ननु प्रप्रस्ततो यजति शब्दस्याभ्यासस्य एवात्र कर्मभेदकः॥ पूर्वोदाहृतानि पदानि ये पू
ष्टाकपाल इत्यादीनि समिध इत्यादीनि च वाक्यानि पठित्वाम्नायते य एवं विद्वानमावास्यां यजते
॥ य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजत इति॥ अत्र न कर्म विधीयते तत्स्वरूपसद्भावदेव तत्सामान्यात्॥ किं त

मा० द० भा०

हि अमावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां तत्तत्कालविहितौ समुदायावनूद्येते॥ अनुवादप्रयोजनं तु अमावास्या-
याममावास्यया यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादि॥ अत्र विधित्रयमुत्पत्तिवि-
धिः उत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगभेदात्॥ तत्र कर्मस्वरूपमात्रावगमको विधिरुत्पत्तिविधिः॥ यदाग्नेयोऽष्टाक-
पालस्त्यादि फलसंबंधबोधको विधिरधिकारविधिः॥ चित्रया यजेत पशुकामः सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्ण-
मासौ सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इत्यादि॥ व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्यादि अंगसंबंध-
बोधको विधिर्विनियोगविधिः॥ अत्र व्रीहियवादीनां दृष्टार्थानां विकल्पः॥ समित्तनूनपादादीनामदृ-
ष्टार्थानां समुच्चयः॥ यद्यपि विकल्पे अष्टदोषा आपद्यन्ते तथापि वाक्यद्वयस्य समबलत्वादन्यतरेणान्यतरबाधायो-
गाद्गत्याङ्गीक्रियते॥ ते च व्रीह्युपादाने व्रीहिशेषीकृतताप्रामाण्यत्यागः अशेषीकृतस्य प्रामाण्यस्य ग्र-
हणं वा शेषीकृतप्रामाण्यत्यागः अशेषीकृताप्रामाण्यग्रहः एवं यवोपादानेऽपि॥ सांगप्रधानानुष्ठा-

राम

पको विधिः प्रयोगविधिः स चव्क विकल्प्यते ॥ औपदेशिके ऽतिदेशिके चाङ्गे समवेत विचारपूर्वं प्रयोगं कुर्यादिति
॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिषु स्वर्गकामपदं सर्वं भवतीति प्रा
प्तस्य अवधुत्यानुवाद इति पक्षमाश्रित्य श्रोतः ॥ स पुनस्त्रिविधः ॥ अपूर्वो विधिर्नियमविधिः परिसंख्या
विधिश्च ॥ तत्र यो मानान्तरेणाप्राप्तस्यार्थस्य विधायकः सोऽपूर्वः ॥ यथा व्रीहीन्प्रोक्षतीति न ह्येतेन विना प्रोक्ष
णं व्रीहिषु कथंचिदपि प्राप्नोति ॥ लोकादृष्टो वा पक्ष प्राप्तस्याप्राप्तांशपूरणफलो द्वितीयः ॥ य
था व्रीहीनवहन्तीति ॥ यथा वा यवयरा व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेत यवैरिष्ट्वा यवैरेव यजेत व्री
हिभ्य इति ॥ अवघाते तण्डुलनिष्पत्त्यात्मकपादवघातवन्नखविदलनस्यापि लोकावगतकारणत्वाविशेषान्न
प्राप्तेऽवघातप्राप्त्यंशोऽस्ति ॥ द्वितीये पूर्वोदाहृते व्रीहियववाक्ये व्रीहिप्रयोगादूर्ध्वमपि पक्षे यव
प्राप्त्या व्रीहिपक्षप्राप्तांशोऽस्ति ॥ तत्र रिररोचद्वारेण निवर्तितयाद्युक्तत्वात् व्रीहिभिरेवेत्येव कोऽनुवादः ॥ वेदतो

ग्रहणांगत्वं विधीयते

मादृभावाः

लोकतो वा समुच्छिन्नस्याप्रयोरित्तरनिवृत्तिफलको विधिस्तृतीयः ॥ यथा इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधा
नीमादत्त इति ॥ पंचपंचनखा भक्ष्या इति अग्निचयने इष्टकानयनार्थमश्वरशना [illegible] ग्रहणांगत्वेन रशनाग्रहणं चेति द्वय
मनुष्ठेयं ॥ तत्रोभयत्रायं मन्त्रो रशनाग्रहणप्रकाशनसा[illegible]मर्थ्यरूपाल्लिंगादेव प्राप्त इति नार्दभ्यश्वरशनांगत्वं मन्त्रे प्र
तीयते ऽपि तु गर्दभरशनातो व्यावृत्तिरेवाग मादोषत्रयं सोढ्वा व्यंगीक्रियते विधिवैयर्थ्यपरिहाराय दोषत्रयं च ॥
श्रुतस्याश्वरशनाग्रहणांगत्वस्य त्यागः ॥ अश्रुतस्य गर्दभरशनांगत्ववर्जनस्य ग्रहणं ॥ मन्त्रलिंगात्सामान्
तः प्राप्तस्य गर्दभरशनांगत्वस्य [illegible] मान इति श्रुतहानिरश्रुतकल्पना प्राप्तबाधश्चेति सर्वत्र परिसंख्यायां
दोष[illegible]त्रयं ज्ञेयं ॥ एवं मन्त्रैर्विधिभिर्विहितं कर्म द्विविधं गुणकर्मार्थकर्मभेदात् ॥ तत्र यत्कर्मानुकारकमा
ग्निस विधीयते तदाद्यं ॥ उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृतिरूपफलभेदाच्चतुर्विधं ॥ वसंते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत यूपं त
क्षति ॥ अत्राधाने तक्षणादिसंस्काराभ्यां [illegible]युपयोः प्रागसतोरुत्पत्तिः फलं ॥ एवं यष्टानि सैयो नीत्यत्र सं

दू

राम

यवनस्य पिंडोत्पत्तिः॥ साम्नायो धेनव्यः गां दोग्धीत्यादावध्यापनदोहनाभ्यां सिद्धयोरेकस्मान्नायपयसोः ख्याप्तिः॥ सो
ममभिषुणोति व्रीहीनवहंति दक्षिणो ग्रावाऽऽज्यं विलापयतीत्यादौ कंडनादेः सोमादिषु वैरूप्यपरित्यागेन रूपांतरापत्ति
र्विकृतिः॥ चतुरो मुष्टीन्निर्वपति व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ निर्वापप्रोक्षणाभ्यां अदृष्टवीर्येषु व्रीहिषु अदृष्टरूपगुणा
धानं दोषापकर्षणं वा संस्कारः क्रियते तत्सफलं न तु योगफलसिद्धिः॥ दृष्टरूपोपि संस्कारः पुरोडाशानलंकु
रोति तंडुलानद्भिः प्रक्षालयतीत्यादिकं तु कारकमनाश्रित्य पद्भूयीयते तदर्थकर्म॥ तच्च द्विविधमन्यार्थम
गमनन्यार्थं प्रधानं च॥ अंगमपि [illegible] द्विविधं सन्निपत्योपकारकं आरादुपकारकं च तत्र यस्य धानेऽक्रतुरूपे स्व
रूपेणोपकारकं तदावघातव्रीह्यादि। यच्च फले पूर्वं उपकरोति तत्तद्द्वितीयं यथा प्रयाजादि॥ अनन्यार्थमपि द्विवि
धं प्रकृतिः सपंचाऽनयोर्यत्स्मान्विधौ सर्वाण्यंगानि विधीयंते तत्प्रथमं दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादि॥ यदंग
विकलं विधीयते तद्द्वितीयं॥ सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः विश्वजिता यजेतेत्यादि॥ तत्र प्र

रूपं विकृतिः २

भा०दृ०भी०का०२

पि

या त-

यमे कथं भावस्यैतांशस्य संनिधौ पठितैरेवांगैर्भवति॥ द्वितीये तु प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति कान्यतिदेशवाक्येने
ति विशेषः॥ अग्निहोत्रादीनि तु दर्विहोमाख्यानि प्रधानकर्माणि न तानि प्रकृतिर्विकृतिर्वा भवन्ति किंलक्ष॥ वाराषे
व॥ तान्यकर्माणि त्रिविधानि नित्यनैमित्तिककाम्यानि॥ यावज्जीवचोदनाचोदितं नित्यं॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं
जुहुयात् यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत॥ वसंते वसंते ज्योतिषा यजेत॥ ज्योतिषा ज्योतिष्टोमेन॥ अहरहः संध्या
मुपासीत तान्नेतान् यज्ञानहरहः कुर्वीतेत्यादि॥ निमित्तानंतरं कर्तव्यं नैमित्तिकं॥ वैश्वानरं द्वादशकपालं नि
र्वपेत्पुत्रे जात इत्यादि॥ प्रायश्चित्तमप्येवं तत्र भवति॥ तच्च क्रतुमध्ये निमित्तं पुरुषमध्ये यनिमित्तं च॥ आद्यं अग्न
ये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वातिपादयेदि त्या
दि॥ यो ब्रह्मचारी अवकिरेत् स नैर्ऋतं गर्दभमालभेतेत्यादि द्वितीयमित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तोक्त्या॥ प्रकृतमनुसरा
मः॥ यथाप्रयवमिति विधुद्वाकिमपौर्णमासोपदेनाग्नेयादित्रिकस्यानुवादः सर्वं उपांशुयाजमंतरा यजेतेत्यु

द्विविधं

त्यम

अव्यवहितौ आग्नेयाग्नीषोमीयेत्या २

पांसुयाजपदेनाविष्णुरूपांशु[illegible]यष्टव्यो ऽजामित्वोद्विवाक्यविहितविष्ण्वादि[illegible]कस्यानुवादोस्त्विति नवकंभुक्ते॥
जामिवारणतया उक्तस्य किंयदेतत्पदं चैषां पुरोडाशाविष्णुप्रयुक्तां तजामित्वादोषपरिहारएकेनापिभवति जामिवाइत्यपि
त्वापेतिचर्ध्वयमारोपक्रमोपसंहारैकरूप्यावगतस्यैकवाक्यत्वस्य पागत्रयकल्पने याभंतुमयुत्वात्॥ननुद्र
व्यदेवतयागस्यस्वरूपमंतरा वाक्येनास्ति यष्टव्यवाक्येतुदेवतामात्रमप्य[illegible]स्तीति अत्रैवयागोत्पत्तिरिष्टे चेन्न॥स
वैसैवारणतद्यज्ञायग्रह्यतेयद्भूवायामान्यमिति द्धौवाजसलाभस्योभयत्रापितुल्यत्वात्।आग्नेयाग्नीषोमीययाज
नुवाक्यायुगलयोरंतरालेपठितत्वादनुवाक्याद्वयदेवतालाभइति नाकिंचिदृश्यं॥यष्टव्यवाक्यंतुस्तुतिमात्र
दृश्यमुपांशुयाजोपत्रविष्णुरिज्यतइति।तत्रविष्णुनाग्नीषोमौप्रजापतिश्च विकल्प्यंते।एवमन्यत्रापिक
र्मभेदार्थः।एवं पक्षस्तदभेदार्थः सिद्धांतइतिज्ञेयं॥तिस्रआहुतीर्जुहोतीत्यत्र कर्मगतत्वात्संख्यायाःस्व
रूपकर्मभेदइतिसप्तदशप्राजापत्यान्पशूनालभतइत्येवोदाहरणं॥प्रजापतिर्देवतायेषामितिविग्रहेसम

आसमावई

ज्या २ क्र ३ ति ४

६

त

भा० द्व० भा० वा० १२ दशपश्वद्रव्यकस्त्वेकोयागः॥ प्राजापत्यास्त्वत्र प्राजापत्याश्चेति द्वंद्वश्चतोऽङ्गीतां तानानामेकत्वेनैव प्रतिपशुं प्राजापत्य
त्वपर्यवसानोऽत्र प्रदशयागाः॥ प्रकृतौ तु एकपशुनिष्पन्ने कादशाङ्गानद्रव्ये यागस्य दृष्टत्वेन तामान्यादतिदेशादिहा त्वं २
पि प्राप्त्रेन प्रत्याख्यातुं शक्यं चेत्तत्तः स प्रदशैव यागाः फलं तु द्वव पक्षे स्त्वेकपशुनाशो सु गणानाम्ना सिद्धान्ते तन्मात्र
स्य नाश इति तस्यैव पुनरुत्पादनं नगणस्येति॥ प्रदानं तु देशकालकर्तैक्यात् सर्वेषां सहैव दाधिपशुसोरपि प्रकृतावे
वमेव॥ ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य ज्योतिरयैव विश्वज्योतिरथैव सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यादौ न प्र
त्वैव सहस्रदक्षिणागुणविधिः ज्योतिरादिसंज्ञानिकर्मणः पदानामानर्थक्यापातात् संज्ञाक्रमाप्त्यर्थो नत्वेव गमे
न प्रकरणाविदाववस्थं भावाच्च ज्योतिरादिसंज्ञानि कर्मान्तराण्येवेतानि॥ सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति
वैश्वदेवयागे उत्पन्नौ आमिक्षया ऽवरुद्धे उत्पन्नमिष्टं वाजिनं निवेशमलभमानं ततो न्यद्वाजिदेवत्यं वाजिन
द्रव्यकं कर्मोपस्थापयतीति गुणात्कर्मभेदः॥ यत्र तु उत्पन्नो निर्गुणं कर्म श्रूयते पश्चाद नेके गुणा श्रूय

त प्रे पृथातिरद्यातय नीतिविधानादूधनी मूर्तो भागउ आमी
ज्ञोच्यते। द्रवीभूत न सुभागो वाजिनम्

राम

यं नेतत्र सर्वेषां गुणानां विकल्पेन निवेशो न तु कर्मभेदकत्वं ॥ यथाग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य दध्ना जुहोति पयसा जुहो
तीत्यादीनां अग्निहोत्रप्रकरणस्थः । यत्तु दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति तत्र धात्वर्थस्य प्राप्तत्वात् गुणमात्रविधेय
[illegible]र्मे यं यन्न विधेयं तस्यैव फलं अतो न कर्मणि फलाय गुणो विधीयते न तु गुणः कर्म भिनत्तीति ॥ अग्निष्टुति
वारवंतीयमग्निष्टोमसाम कार्यमित्युत्पन्नाम्नायते ॥ एतस्यैव रेवतीषु वारवंतीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा कामो ह्येते
न यजेतेत्यत्र पूर्वस्मिन् कर्मणि रेवत्याधारवारवंतीयत्वं लक्षणो गुणः पशुफलाय विधातुं न शक्यते द
धिवदस्य प्रसिद्धत्वाभावात् ॥ ततश्च प्राप्तकर्मानुवादेन गुणस्वरूपतत्फलयोरुभयविधानमशक्यं वाक्यभेदात् ॥
तस्मात् रेवत्याश्रयकल्पितं रेवतीवारवंतीयसंबंधविशिष्टोऽपूर्वो यागः फलाय विधीयते ॥ एतस्येति षष्ठ्यं
तमपि प्रस्तूयमानगामि न तु पूर्वप्रकृतगामीत्यपि सिद्धं यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैंद्रवायवाग्रान् गृह्णी
यात् ॥ यद् बृहत्सामा शुक्राग्रानिति प्रकृते ज्योतिष्टोमे ग्रह[illegible]ग्रमात्रं विधीयते न तु ततोन्यत्कर्म रथंतरसामा

पूर्वस्मिन्नेते व३

त्वा पशु

य

दि१

भाद्दमायाः

द्दिकं विधिं शक्नुयपघातकयदि श्राद्धात्तत्स्वकरणात् दिक्षेदान्तं राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्युत्र राजशब्दस्य
क्षत्रियवाचित्वात् । तन्मात्राधिकारिकायामपि राजसूयान्तर्गतायामवेष्टिसंज्ञायां ~~मवेष्टिसंज्ञा~~यामिष्टौ यदि ब्राह्म
णो यजेत वाहस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा नमभिघारयेदित्यादीनि वचनानि एतत्यान्नाद्यकामं याज
येदित्यन्नाद्यकामब्राह्मणादीनामप्यवेष्टिं प्रापयन्ति ॥ एवं वसंते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वै
श्यः ॥ वसंते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमित्येतान्यपि वचनानि यथावर्तमाधानोपनय
नयोः प्रापकाणि ॥ कुण्डपायिनामयनाख्ये सत्रे उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहुति मासं दर्शपूर्णमासा
भ्यां यजन्ते इत्यत्रापि नैयमिकाग्निहोत्रादेः सत्रे उपस्थित्यसंभवात् ॥ शब्दमात्रेणोपस्थित्यस्तु यागमेपि प्राप्त
कर्मानुवादेन रूपसदानं तेर्यमासस्तु गुणास्य विधानुमशक्यो वाक्यभेदात् । न च प्राप्तेकर्मणि मासः संपादयितुं राम
शक्यं तेत्रानुपादेयत्वात्तस्य तस्मादनुपादेयगुणसंबंधानुरोधानोसंनिधिः कर्मभिन्नं ति । अनुपादेयगु

यावज्जीवकर्तव्यतया विहित = २

(कृतिसमवायघटितसंबंधेन प्रकृतभावनान्वयित्वे सति प्रकृतविधिप्रयुक्तविषयत्वमुद्देश्यत्वं तद्भिन्नत्वमुपादेयत्वं) १

उपसदोनाम इष्टिविशेषाः चरित्वा तत्प्रयोगं कृत्वा

तेजस्कामः अग्न्यर्थं
पशोश्च प्रयोजनं ॥ धा२ अग्निचिन्तयप्रयोगः किंतु गुणफलवद्दर्शपूर्णमासप्रयोगो तेन बाधितः
भिन्नतां गुणमन्तरेण स्यादपृथक्प्रयोगः २

वैधातव्या इष्टिविशेषस्तस्या अग्न्यादीनां ... तत्कार्यं यजमानसंस्कारलक्षणं तथा च वैधातवी ... कार्यकारित्वम् २

संकल्पस्य अत्र वे४ तत्संकल्पस्य तदकरणं
निमित्तत्वं तेद ... वक्ष्यते

णास्तु देशः कालो निमित्तं फलं संस्कार्यं चेति तत्र सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेणाग्नेयोऽष्टाकपालः सत्रायणमर्थं विश्व-
जिता यजेत। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद् रुक्कामः चैत्रमाद्दीक्षणीयेष्ट्याश्वमेधे। इति क्रमेणाकर्मभेदोदाहरणानि
दृष्टव्यानि। अत्र दार्शपौर्णमासिकादाग्नेयात्काम्याद्दैशिकाद्वाग्नेयौ भिन्नौ काम्याभ्यां त्रैधातवी। विश्वजित्त्वं
संस्कारकनैमित्तिकौ ताभ्यां भिन्नौ सोऽनुपादेयगुणविशेषिता सान्निध्यरूपप्रकरणसान्निध्ये तदनुपादेयगुणसंबंधेपि
न कर्मभेदः यथा समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत। पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां य-
जेत एतयान्नाद्यकामं याजयेत् शेषात् स्विष्टकृते समवद्यतीति ३ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वि-
हितात्काम्यात्प्रयोगादन्योऽयं यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति पुरुषार्थः प्रयोगः अग्निहोत्रं जुहो-
तीत्यादयो विधयः चत्वारः भेदान्न भिद्यन्ते शास्त्रभेदात्पुनः प्रकृतिलाना पते संनिधौ हि पुनः प्रकृति
संदिकासन्निधौ यजतीत्यादौ नासंनिधावित्यर्कं प्राक्॥४॥ इति माद्दमायाप्रकाशे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः॥

यागावाशिष्टपुरोडाशात् स्विष्टकृते ... काया ... स्विष्टकृतं यजतीति विहितस्य स्विष्टकृद्यागस्य शेषरूपसंस्कार्यसंबंधार्थमिदं वचनम् ४

वैचा४

प्रकरणे
अवच्छिन्नप्रकरणे
फलमाम्नातम् ४

प्रकरणान्तरस्य
कर्मभेदहेतो
स्तुल्यत्वात् ४

एक

खा २

…गादपूर्वं एव तद्प्रयोगः इति व्रीहिपदेनापूर्वसाधनलक्षणाया [illegible] धातेनापूर्वसाधनं भावयेदिति वा

व्रीहिस्वरूपे [illegible] तान्नियमतदृष्टानामनुपपत्तेः [illegible] अपूर्वसाधनत्वविशिष्ट व्रीहित्वमेवोद्देश्य [illegible] तावच्छेदक

[illegible] अपूर्वसाधनलक्षणाया [illegible] व्रीहित्वस्योद्देश्यकोटौ आनिवेशात् अन्यथा [illegible] धातानापत्तेः

[illegible] इति [illegible]

अङ्गस्यानुष्ठानसामर्थ्यरूपमुपकारं कुर्वतः इत्यर्थः =२

मातृभावः

प्र॰॥श॥ एवं सिद्धे कर्मभेदे भिन्नानां तेषां [illegible] शेषशेषिभावो निरूप्यते॥ शेषलक्षणं च नाविर्भूतत्वं आग्नेयादीनां

याज्ञानामन्योन्यशेषतापत्तेः॥ नाप्युपकारकत्वं। अंगमनुष्ठापयतः प्रधानस्यापि शेषतापत्तेः॥ अतो यः परार्थः

स शेषः। परार्थत्वं च यथा द्रव्यगुणकर्मणां वा क्षमाणानां यागप्रत्यस्ति एवं यागस्य फलं प्रति फलस्य च पुरु

षं प्रति तेन सर्वः एवं अनन्तरमुत्तरं प्रति शेषः॥ उत्तरं न्तरस्तु सर्वं एवं प्रतिज्ञेयात ज्ञापि चतुरो मुष्टीन्निर्वपति

व्रीहीन्प्रोक्षति व्रीहीनवहन्त्याज्यमुत्पुनाति शालां छिनत्तीत्यादय आंधाज्यमानानायधर्माः योग्यतया व्री

ह्यायोगाच्चोवधादिष्वेव यथायोगं भवन्तीति। अत्र व्रीह्यादिपदमपूर्वीयद्रव्यलक्षकं न यथा यवा

दिभ्यः [illegible] प्रोक्षणादिव्याद[illegible]स्यापुरितस्यापत्तेः यथेयसंस्कारव्यवस्था। एवं स्पष्टेनाह्नंति। कपा

लेषु श्रपयति अग्निहोत्रहवणानि निर्वपति उलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति दृषदादिविनकृदपद्

पलाभ्यां पिनष्टीत्यादावपि यथाक्रतं द्रव्यव्यवस्था गु[illegible]णा व्यवस्था एवं अहरणा यापि

ना १

ति॰ ५

द्वि ४

शेषी ति ४

ष ५

ताम

ल्पाहेः

ति-२

गास्याएकहायन्यासोमंक्रीणातीत्या[illegible]दावारुणै[illegible]क्रयान्वयेपिप्रमूर्त्तत्वात्तत्कारकीभवितुमश
क्नुवानस्यसन्निहितैकहायनीद्वारैवकारके[illegible]तंनयवहितेनवासमसाक्रीणातीत्यादिवाक्यावगतवासस्यादि
द्वारैवंकमात्मस्कारद्वेगुणानांविवक्षायामपिग्रहंसंमार्ष्टीत्यादौग्रहोद्देश्यसंमार्गविधौउद्देश्यविशेषणी
भूतमेकत्वंनविवक्षितंग्रहंसंमार्ष्टीतिचैकस्मिन्नन्वयेवाक्यभेदात्॥ तस्मात्सर्वेषुग्रहेषुसंमार्गःप्राप्नो
तिग्रहस्वरूपंतुविवक्षितमेवउक्तदोषाभा[illegible]वात्तेनचमसहपदंसोमपात्रमात्रोपलक्षणमितिनचम
सेष्वपिसंमार्गप्राप्तिः॥ सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्ययूपइत्यत्रवाजपेयोद्देशेनसप्तदशारत्नित्वविधौउ
द्देश्यस्वरूपमप्यविवक्षितं।तस्यस्वरूपेणयस्याभावेनानुप[illegible]योगात्नहिवाजपेयस्ययूपोस्तिकिंत
र्हिअग्नीषोमीयस्यवाजपेयांगभूतपशुपशुयूपोस्तीतितत्रसप्तदशत्वंनिविशतेसन्निधानात्॥ समिधोयजतीत्यारभ्यप्र
याजानिद्रष्टोहवीष्यभिघारयतीत्यंतप्रयाजावांतरप्रकरणांतर्मध्यपठितमभिक्रामंजुहोतीत्यभिक्र

धु २

याग

घा

ताम्बूलपं१

यज्ञोवचर्यते सं पादानेऽनेनैव यवचरोयज्ञपात्रमपि मंत्रवारणानां होमव्यतिरिक्तकार्यकारायसाङ्गता। वैकंकतानां तु स्रुवादीनां होमनदारिकाभिघारणाद्वारेति वैधता ८

रः स्यात्कुर्युर्यादेवैतेन = ४

लक्ष्मरू

भाट्टभाषा ३

मतां प्रयाजां गामेव संदृश्याम ध्यपातितं सन्नमहाध्वकरत्तामनुगच्छतीति सामिधेनीरन्वाहेत्यारभ्य श्रूंतरान्त्वं
सदेव वायेस [illegible] तं सामिधेन्यवांतरप्रकरणावद्रासमानमपि तन्मध्यपठितं देवे [illegible] द्रोमान्विद्ध इत्यादि
भिर्निर्विन्मन्त्रैः प्रकरणविच्छेदात्तन्मध्यपातितमपि यदुपव्ययते देवं [illegible] मिव तत्कुरुतेऽह्नसुपवीतं दर्शयेव ॥ "यज्ञो
व.च रोवैकंकतो यज्ञावचरं इति श्रुनारभ्याधीतत्वा [illegible] स्त्रुवक तिद्धारायज्ञपदोदितात् खिलयज्ञाङ्गस्य पात्रो
राशिस्था न्यभागगतयो वा वैघ [illegible] लिंगकमंत्रयोर्द्वयं लिंगकयोः स्रुवात्रे धीपोरणीमास्यामन्त्र्येते ॥व्य
धन्वतो स्वमावास्या यामिति वा क्वाद्धि नियोगः हस्तावनेजनादि सौमाग्निं प्रकरणात् ॥ पुरोडाशं चतुर्द्धा कु
रोतीति सामान्यवचनेनाग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति विशेषवचनेनोपसंह्रियते ॥१॥ ॥यद्यपि मेत्राणाम् मुख्यपु
वद्धत्वाविधेयार्थप्रकाशकत्वं सर्वत्र सिद्धं तथापि ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्यादौ इतीयाश्रुत्या ऐ
न्द्रस्य मंत्रस्य लक्ष्या गार्हपत्यप्रकाशकत्वमुपेयते ॥ स्रक् तस्य पक्षपादि नद्रप्रकाशेन सामर्थ्यं हपस्य

ए ३ — वार सौ ३

रः स्यान्नन्वे तैनेन्कुर्यात

ती ३ — वैक ४

ए १ — राम

लिंगस्य दुर्बलत्वात्॥ सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति तृतीयापक्षे स्यादिदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिमंत्रगण
स्य सूक्तवाकसंज्ञस्य प्रस्तरप्रहरणांगता गम्यते॥ तेनाग्निरिदं हविरजुषतेत्यादिमंत्रवर्णाद्देवता लभ्यते॥
प्रस्तरो द्रव्यं प्रहरतिर्यागवच[■]न इति लभ्यते। तृचे एव देवताप्रकाशनेन कृतार्थस्य तस्य पुनर्विनियो
गो न युज्यत इति तद्रूपत्वाक्षिनेकाले स्कन्धारणादौ कृतार्थस्य प्रस्तरस्य प्रतिपत्तिरत्र विधीयत इति वा
च्यं। किमि[■]ववचनं कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभार इति न्यायेन कारकश्रुतेर्लक्षणायाः क्षपाबलवत्त्वेन
वचनत्स्वं दृढः प्रहरतिरित्युद्देशात्संस्कारार्थो होमविधानेइति कल्पनात्। सूक्तवाकेनेति तृतीयया कृत्स्न
स्य तस्य प्रहरणांगत्वेपि लिंगवशात्सर्वेद्रूपविभज्यविनियोगः कल्प्यः॥ अन्यथा दर्शपौर्णमासाविदंह
विरिति मंत्रे ऽस्तं तानर्थकः स्यात् अज्ञानर्थक्यप्राप्ति हतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायेनात्र लिंगबला
त्तृतीयाक्ष्मतिः सूक्तवाकैकदेशं लक्षयति॥ काम्यकांडे ऐंद्राग्न्यागान्विधाय तल्लिंगका नि

न५
व४

समाख्यावशात्स्वस्थाने एव निविशंते । क्रमः स्थानं सन्निधिरित्यनर्थान्तरं । भक्षेहि माविशेत्यादेर्भक्षमंत्रस्य भक्षानुवाकसमाख्यामात्रेण न कृत्स्नानुवाकस्य भक्षणा १

भाट्टभाषा

त्वत्र २

पाज्मानुवाकाद्युगलान्त्मा तानिर्द्युद्रसी रोचना दिवइत्यादीनि नानालिंगमन्त्रान्सर्वत्र विभज्य नैकिंतु त्वत्समे [illegible]
नैकिं ग्रहणावेक्षणासम्भक्षणादेरपि प्रकाशनाद्यथालिंगं ग्रहणादौ मंत्रा भवन्तीत्युक्तो । भक्षमंत्रेन्द्रपीतस्येति
पदं च ग्रहणाग्रणां सोमानां भक्षणे जहनिहति वानभजत तद्वेत्तोरिन्द्रपीतस्येत्यस्यार्थस्याविवक्षितत्वात
किंतु इंद्रपीतस्य सोमपस्मिन्स्स वनेन दिंद्रुपीतं तत्स्य संबंधिनं सोमभक्षयामीत्यस्यार्थो विवक्षितः । [illegible] हलोप
हेतोस्त्तीयातत्पुरुषान्यपदार्थप्रधानस्यापि वहु[illegible] समासलघुत्वात । सर्वे च सोमा ऐन्द्रा इति पवनस्स वाधि
न इति सर्वेषां यथाम्नानमंत्रकं भक्षणं ॥ २ ॥ ॥ श्रुतिलिंगयोर्विनियोग उक्त: वाक्यप्रकरण स्थानसमाख्या
भिर्विनियोगस्थित्यत [illegible] तत्र च पौवेदाद्युजायत्ता इत्येदो वाय
र्यजुर्वेदः आदित्यात्सामवेद इत्यर्थवादेनोपक्रम्य ऋचैवोच्चा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः साम्नेत्युच्चैष्ट्व
विधीयते ॥ तत्र मंत्रब्राह्मणात्मकेषु वेदेषु पादबंधवती गायत्र्यादिरेव ऋक् । असंजातविरोधिनाउ

ऊ४

श्रीहि ५

राम

दिकं

स्य ५

पक्रमगतवेदपदेन संजातविरोधिविध्युद्देशगतमपि स्वर्गादिपदं स्वविषये अवस्थाप्यते। ननु विधिप्राधान्यात्तु वैपरी-
त्यं वक्तुं शक्यं॥ यत्र विरोधस्तत्रैव लक्षणाया औचित्यात्। गुणो ह्यमायकल्पते तस्यानुपसंजातविरोधिन्यर्थवादेऽप्य-
प्रवृत्तेः॥ तस्मादेकपदेनैव वेद एव व्याख्यो न त्वश्रातं॥ तेन ऋग्वेदान्तर्गतानां यजुषामप्युच्चैस्त्वं यजुर्वेदगता-
नामृचामप्युपांशुत्वं फलं। अत्रोपक्रमोपसंहारैकवाक्यत्वेन यावेदधर्मोऽयमवधारितः। इति वाक्यशेषेनायं
विनियोगः। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेदित्यवगते केन प्रकारेणाभा-
वयेदित्याकांक्षायामाह समिधो यजति व्रीहीनवहन्तीत्यादिना। तेनासमर्थः समिदादिभिरारादुपकारिभिरवघा-
तादिभिः सन्निपत्योपकारिभिश्चाङ्गैः संपन्नौ तौ यथा फलं साधयितुं क्षमौ भवतस्तथा यजेतेति गम्यते। तत्र च
उपकारार्थिनियोगे उपकर्तुं समर्थानां प्रयोजनाकांक्षाणामङ्गानां चान्योन्याकांक्षालक्षणेन प्रकरणेन शे-
षभावः। दर्शपूर्णमासादौ येन क्रमेण कर्मणामाम्नानं तेनैव मन्त्राणामप्यस्तीति उपांशुयाजस्थाने

भाट्ट.भा.पा.२

परिगतोदध्विनोर्मासीति मंत्रं श्रुत्याद्यभावेपि स्थानप्रमाणाद्देवोपांशुयाजांगत्वं भजते। दर्शपूर्णमासादिष्वाध्व
र्यवहौत्रौद्गात्रादिसमाख्यया स्थानात्पदार्थाः केऽपेक्षाः संति ॥ कर्तारश्चाध्वर्य्वादयस्कार्यापेक्षाः संतीत्येवं ये न
केन विधावाकिंचित्कर्म कर्त्तव्यमित्यनियमे प्राप्ते समाख्यया प्रमाणेन क्रियाकर्तृसंबंधः सिध्यति। अथैतेषां बला
बलं चिंत्यते तत्र सूत्रं ॥ श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति ॥ स
ते षु श्रुत्यादिषु परं परं दुर्बलं कुतः अर्थविप्रकर्षात् ॥ श्रुतिर्हि निरपेक्षत्वाद्रूपा स्वयमेव विनियोक्त्री भवति ॥ लि
गं तु श्रुतिकल्पयितृत्वेन विनियोजकं न स्वातंत्र्येण ॥ एवं वाक्यं लिंगश्रुती प्रकल्प्य विनियोजकं ॥ एवं प्रकरणा
द्यपि स्वकल्पनयास्थानचतुष्टयस्य समाख्यापंचकस्येति विप्रकर्षो ज्ञेयः ॥ तत्र श्रुतिलिंगयोर्विरोधे श्रुतिर्बलीय
स्त्वमुक्तं। ऐंद्र्या गार्हपत्यमित्यत्र लिंगवाक्ययोर्विरोधोपि स्योनं त इत्यत्र वाक्यात्कृत्स्नस्यैकमंत्रत्वे प्राप्ते लिंगात्
सदनकरणस्थापनरूपार्थद्वयप्रकाशकात्मंत्रभेद इत्युक्तं। वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं सूक्तवाके

पू

राम

रुत्र

सचालिंगवशात्सर्वं दृष्टोऽग्निरजा आदिगनियोऽग्नस्त्वंमुक्तं॥ तत्र तत्र इ दं ह विरजुषेतामित्यादीनि पदानि प्रकरणाविशेषेपि अन्यत्र न प्रयुज्यन्ते॥ अपि तु वाक्यस्य बलवत्त्वादग्नीषोमावित्यने नैव संबध्यंते॥ तत्र श्चैकवाक्यत्वादग्नीषोमाभिप्रकाशनसामर्थ्यं ततः श्रुतिस्तनो वि नियोग इति सन्निकर्षः इंद्राग्नीपदे नु तु प्रकरणाद्द्वाए एकवाक्यत्वमिति विप्रकर्षः॥ त स्मात् द्वाभ्यां प्रकरणाद्बलवत्तरस्थानप्रकरणयोर्विरोधस्तु इष्टिप्रसु सोमयागात्मके राजसूये अभिषेचनीयाख्यः सोमयागे लिंतृत्संनिधौ पठिता देवनाद्य यावन्तः प्रक्र[illegible]न[illegible]कथं भावे निरा[illegible]काक्षे अभिषेचनीयेस्य प थाकथं चि संनिधानादाकांक्षां प्रकल्प्याङ्गत्वं कल्प्यते तत्र प्रागेव प्रकरणाद्राजसूयाङ्गत्वमेषां ग[illegible] म्य ते अतः संनिधेः प्रकरणं बलवत्॥ क्रमसमाख्ययोर्विरोधस्तु पौरोडाशिककांडे सान्नाय्यपात्र शुंधनक्रमे पठितः शुंधध्वमिति मन्त्रो यावता समाख्यया संबंधं प्रकल्प्य पुरोडाशं गता नीयते तावत्सन्निधिः क्लृप्तसंबंधो दाव आकांक्षाक्रमेणैकवाक्यत्वं ततः सामर्थ्यं ततः श्रुतिश्च प्रकल्प्यते तस्य सान्नाय्याङ्गत्वं विधत्ते इति सम

सान्नाय्यपात्रशुंधनप्रकाशनसमर्थं १

शुंधध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै इति मंत्रः

शुंधनं प्रतीक्षा लक्षणं तस्य कर्मो यादृशस्थाने शुंधनविधिर्लि दृशस्थाने मंत्रः संहितायामित्यर्थ

[illegible] देशसामान्यलक्षणः संबंधः

ग

त

कल्पनामूलभूतप्रयोजनाकांक्षोच्छेदात्

भाट्टभाषाप्र

ख्यातः सन्निधिर्बलवान्॥ अत्र क्रत्वादिभिर्लिंगादीनां बाधः कल्पनामूलैर्लौकिकैर्लैंगिकादिकल्प्यपदार्थस्य अप्राप्तत्वाये
देव। प्राकृताः कुशादयस्तु प्राप्ता एव सन्तो वैकृतैः शरैर्बाध्यन्ते। एवं आहवनीये जुहोतीति सामान्यशास्त्रेणाप्राप्त एव
आहवनीयः पदे जुहोतीत्यनेन विशेषेण बाध्यत इति तान्त्रिपीलुकादस्याप्तबाधाह्याशमिकः प्राप्तबाधो विलक्षण इ
ति ज्ञेयं। ज्योतिष्टोमे ~~तिस्र एव ... उपसदो द्वादशाहीनस्य ... बाधो विलक्षण इति ज्ञेयं।~~ ज्यो
तिष्टोमे तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्येत्यत्राहीनपदं नहीन इति योगाज्ज्योतिष्टोमे वर्तते तत्रैव द्वादशो
पसत्त्वमपि विधीयत इति न अहर्गणो हीन इति द्विरात्रादावहीनशब्दस्य रूढत्वात् अह्नः खः क्रताविति अहः शब्दा
त्समूहे थे ख प्रत्ययस्तस्यापन्नादि सूत्रेण ईनादेशे आद्युदात्तश्चेति प्रत्ययस्वरेण ईकारस्योदात्तत्वे मध्योदात्त
पदं चात्र पठ्यते॥ नञ्समासे त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं स्यान्नचैतथा पठन्ति॥ तस्मादहर्गणे
त्वद्वादशोपसत्त्वमुपसत्त[illegible] लुप्यर्थ। अत्र कीर्तिसमानमित्युच्यते॥ तत्रैव पुर्वं हिस्यपत्नीरिति द्वयोर्यज

त्वं।

केहा

राम

12

मानयोः प्रतिपदं कुर्यादित्यत्र द्वित्वं न स्त्रीपुंसनिमित्तं। अग्नीषोमयोर्यजमानत्वस्यासत्कलात्। सोमेन यजेतेव
संतेभ्यो तिवायजेतेत्युत्पत्तिप्रयोगचोदनयोरैक्यात्तोपात्तं गुणभूतं यदेककर्तृगतमेकत्वं विवक्षितं चातो द्वियज
मानत्वं कृत्वा याहीनादिषु उत्कृष्यतऽएव॥ दर्शपूर्णमासयोः पत्न्यभावे पिजाघन्मायत्नीः संयाजयंतीत्येतन्नोत्कृष्य
ते। तृतीयाश्रुत्यायागांगत्वेनत्वाद्द्वीयमानत्वात्। लौकिक्या। पिजाघन्मायत्नीसंयाजानां दृष्टाकांक्षानिवृत्त्युपपत्तेः॥
दर्शपूर्णमासयोः षष्ठाप्रपिष्टभागदः निष्कृततंत्रप्रकरणैक्याभावाघत्वात्तु मीमांसादौ पौष्मष्वहस्तत्रऽउत्कृष्यते॥
पुरोडाशे प्राप्तत्वात्पशौ च हृदयादिस्वरूपनाशापत्तेः। पृषदाज्यस्याविधेयत्वान्न पिष्टं चरावपि पाकवैशद्येन चरु
शब्दप्रयोगोपपत्तेश्चरावेवपोहलेपेयथां देवतान्तरविशिष्टे तु पुरस्मिन्नयेबगां। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात्तत्केवलध
र्मस्याप्रवृत्तेः॥३॥ ॥दर्शपूर्णमासयोः नीवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणां उपवीतं देवानामुपव्ययतऽउ
ति श्रुतं तत्र सदोपवीतिना भाव्यमिति स्मृतेः॥ नित्यं उपवीतस्य प्राप्तिरस्तौ निवीतमित्यर्थवादः। उपवीतं चस्य

पुरोडाशनिष्पत्तेः श्रेयस्त्वात्पूर्वकतया तत्र श्रेयस्त्वमनुसार्य प्रा..त्वा दित्यर्थः =४

पुरोडाशेपशौच

यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेत् इति पूर्ववाक्यात् ~५
ब्राह्मणं हन्तुमुद्योगं कुर्यात् तं शतेन संवत्सरशतेन निलाख्यमित्यर्थः यात येत्यातना
मनुभावयेदित्यर्थः ~५ सुन्दराङ्क

आहवनीयं प्रति गच्छेत्

त्वात्पुरुषार्थत्वेन प्राप्तमपि क्रत्वर्थं पुनर्विधीयते॥ संभव[illegible]ति हि पुरुषार्थोल्लंघनेपि क्रत्वैगुण्यं मन्यमानस्य त
दप्राप्तिरिति॥ स एवं तत्रैव नान्यत्र वदेदित्यस्यापि पुनर्विधिर्ज्ञेयः॥ मृ[illegible]ताग्निहोत्रेष्वध्वर्यु[illegible]न्तस्मिधं धारयेत्[illegible]द्दे
भ्य उपरि हि देवेभ्यो धारयतीति विज्ञायत इत्यत्र परप्रकरणोपात्तत्वादपरिधारणमपि विधीयते दर्शपूर्णमासयोः
तस्मात् जञ्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति मन्त्रः वाक्यप्रकरणयोरविरोधात् क्रतावपि जृम्भायाः संभवात् न प
क्रतं क्रतुमुल्लंघ्य वाक्येन पुरुषार्थेपि स्यादिति॥ तथैव तस्माद्ब्राह्मणायावगुरेत न स्वर्गो रणानिषेधश्च योब्राह्म
णायावगुरेत्तं शतेन यातयादिति यातनाख्यदृष्टफलश्रवणात् क्रतुमुल्लंघ्यापि पुरुषार्थे पर्यवतिष्ठ
ते एवं सत्यनृतवद्यासः सा न संवदेतेत्यपि पुमर्थमेवैतामपरुद्ध्य यजेतेति वचने न क्रतुमध्येऽपरुद्धयात्या स
ह संवादप्रसक्ते॥ तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोस्य भ्रातृव्यो भवतीत्यत्र पुरुषार्थास्य[illegible] इति पूर्वोक्ता
वाहरणीष्टिर्वैदिके एव प्रत्यवदानेन तु [illegible] लौकिके॥ दर्शपूर्णमासयोराम्नातेषु पाकयज्ञो भवतीति तथाऽप

भानु

राम

स्रुगग्रात्तिर्यगभिधारयति हिर्हिर्विभागेऽवद्यति। चतुरवत्तं जुहोतीत्यत्र कृत्स्नस्य पुरोडाशस्य यागो यद्यप्यलेपि प्रक्षेपो
ऽवदानमात्रस्यैव कर्तव्यमिति भाष्ये। अवदानमेव यागो यं द्रव्यमिति वार्त्तिके॥ एवं चावकृतनाशे पुनराप्यनूनाद
वदानं प्रयमाणत्सु पप्रव्रतेऽस्मयातदन[illegible]र्थं कस्मात् पुनः कृत्स्नस्योत्पत्ति स्वस्यात् हुते पुरुषवदाने सुशेषाणां। तत्र ३
ला ४ प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्सर्वेभ्यो हविर्भ्यः स्विष्टकृदादीनि स्युः शेषकार्याणि। आग्नेयं चतुर्धा कृत्वा इदं ब्रह्मण इदं होतुः
लि ५ इदमध्वर्योरिदमग्नीध इति निर्दिशेनर्त्विजामान[illegible]स्यर्थं परिके यानकर्तुरुपाकात्तेसकृत्स्नस्य हविषो देवतायै प्र
क्षेप्त्वात्र यजमानस्य साम्याभावेन ततः परिक्रियायोगात्॥ शेषस्य तु प्रतिपत्त्यपेक्षत्वा[illegible]द्रव्यार्थेप
वार्थं निर्देशः॥ ६॥ उपांशुयाजद्रव्यात् ध्रौवादपि स्विष्टकृदादीनि प्रतिपत्तिकर्माणि कर्तव्यानीत्यस्मन्मा
तुपस्तरणाभुपयोगिनोऽकृतार्थस्य ध्रौवस्य प्रतिपत्त्यनपेक्षत्वान्न सर्वं तेन चतुर्थे वा समिष्टयजुर्हुते म
न्त्रियत इति न ततः शेषकार्याणां प्राप्तिः प्रकृतं जुहूमिति क्रमणामस्ति साकं प्रस्थायीये तु सहकुंभीभि

प्रकर्षेणादतन्यात्

लिभिन्योन्यग्रोधा कुरा: फलानिवा इति प्रमा

पूर्वपक्षे यजमानचमसभक्षो याग: सिद्धानोफलचमसेनैवेति

रभिक्रामतीतिजुहूमपहायकुंभीरेवहोमकार्यैनिवेशाये दित्पवगम्यते ततश्चतत्रापिशेषाभावान्नशेषकार्यप्रा
प्ति:॥ अत्रसोमभक्षोवहुप्रकारोविचारित:। यदिराजन्यंवैश्यंवायाजयेत्सयदिसोमंविभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभिनी
राहृत्यता:संपिष्यदधमुन्मज्य तमस्मैभक्षप्रयच्छेन्नसोममितिस्मत्रपघपिहितिमेनीचमसस्यउपक्रमोपसंहा
रयोर्भक्षमात्रेसंवंधोक्तितथापिसोमभक्षस्थानेनिवेश्यमानोयंतद्धदेवयागीयद्रव्यसंस्काररूपोभाविष्यती
ति।भक्षसंवंधकथनेव्याजेनतद्धाताऽवगतयागसाधनत्वेनायंफलचमसोविधीयते॥ तद्दिधौचभक्ष:प्राप्त
एवानूद्यते॥ एवंसोमभावेदृष्टीकानभिषुणुयादित्यभिषवयुक्तपृष्टीकानामपियागसाधनत्वंज्ञेयं॥५॥
यस्यपर्णमयीजुहूर्भवतीत्यनारभ्याधीतंपर्णतादिकंप्रकृतिद्वारैवविकृतिंप्रतिपद्यतेजुह्वादिवत्।न
तुविकृतावपितद्विधानंन्याय्यं॥ अतिदेशेनजुहूद्वारैतत्प्राप्तौस्यांपुनर्विधानायोगात्॥ सप्तदशसा
मिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्याधीतंसाप्तदश्यंपादेश्यावरुद्धायांप्रकृतौनिवेशमलभमानंविकृतिमेव

१ माहृभाषाद

भर

१५

यादिसोमंनविन्देतेद त्याहि:=४ पृतीकान् सोमस्य हरलता विशेषा:

व

लिभिन्योप्रुक् लानि

स३

न्यग्रोधगुप्रुफला पसफलसाविशे चम्यते इलिनोर्य फलचमस:

प्रयोग…नपूर्वपक्षेविके लापर्णता लोपेअनर्थ हित…प्रनोनियम प्राप्ते

राम

त्वात दशिमत्वेनफल दविरित…भावा…न तुरकं…तनिमत्ते निमित्तं

च

वर

श्यं द्दशमे

अयनेतत्रापि अकृत्स्नसंप्रदर्शो मित्रविंदादिकमेवेति वक्ष्यते ॥ सामान्यतः प्रथमं ज्ञाप्यं ब्राह्मणादिषु सावकाशं च
नित्यं पांचदश्यं सप्तदशा वैश्यस्येति वैश्ये निमित्ते नैमित्तिकेन विशेषेण साप्तदश्येन पाश्चात्यतया द्वैवं बाधविनाऽस्य
त्मानमलभमानेनेन वैश्यमात्रविषयतया निरवकाशेन बाध्यते ॥ एतैरेवहेतुभिः काम्यं एकविंशतिं प्रजाकामस्ये
कविंशत्याद्यनुवचनं नित्यस्य पांचदश्यस्य बाधकं ॥ आसन्नपुरुषार्थत्वान्नैमित्तिकस्यापि साप्तदश्यस्य ॥ एतेन
चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति गोदोहनेन चमसबाधो व्याख्यातः ॥ आधानं पवमानेष्टयश्चाग्नियः
सन्निहिताः समाम्नाताः तत्र फलवदग्निहोत्राद्यर्थत्वादस्य पन्नफलवत्त्वात् तदर्थमाधानमिष्टयस्तु श्चैस्यं
आधानांगं वेत्यस्मदेतन्ननु जुहूद्वारा परीत्ते वाग्निद्वारा आधानमपि प्रकृत्यर्थमेवेति चेन्न दृष्टं तत्रैव स्मात् ॥
लोकप्रसिद्धजुहूस्वरूपस्यानन्यतोपि संभवेन परीत्तापात् तत्स्वरूपेऽप्यानर्थक्यादग्नत्यापूर्वकार्यंगतं ॥ आहवनी
यादेस्तु दृष्टरूपत्वेनाधानस्य तत्स्वरूपार्थत्वात् तदर्थमेवाधानमित्यर्थः ॥ नैमित्तिके कर्मार्थस्ति मि न्मा

नेन

भाट्ट्भा॰पा॰३

15

दिन नित्येन सोमेन समानविधानं भवत्यनित्यत्वात्। तेन तत्र सोमइव क्रयादेरप्राप्तिः॥ प्रतिनिधौ तु शिष्टव्रीह्यादिदृ
श्यमानसादृश्यपाद्यादीयमाने नीवारादौ मुख्येन समानविधानं भवत्येव॥ मुख्यदृष्टावदयवानां बहूनां तत्र दर्शनात् सर्वांवि
सदृशेपि न सोमाभावे पूतीकानां [illegible]भिषुणुयादिति वाचनिके प्रतिनिधावपि वच[illegible] न बलादेव सादृश्येन मुख्ये
न सह समानविधानत्वं च ज्ञेयं॥६॥ ॥ वैदेरखननीत्यादीनां वेद्युद्धिश्मरणां वृत्तां हवीष्यासादयतीत्यंगप्रधा
न साधारणाहविःशब्दात्साधारणं प्रधानत्वं हविर्मात्रार्थत्वेन हविश्शाब्दस्य संकोचे नियामकाभावात्॥ केश्म
श्मश्रुवापादयस्तु नोंगप्रधानार्थाः क्रियांगस्य तत्कर्त्रंशानंततःपातित्वात्। असंस्कृतस्यापि कर्तृत्वसंभवाच्च॥
भोक्तृत्वं तु क्रियांप्रति प्रधानस्य तमिति दृष्टं चात तत्फलगामस्तान्ताः संस्काराः प्रधानार्थाः न तु गुणार्थाः॥ गुणानां च
परार्थत्वाद संबंधः समत्वात्स्यादिति न्याये नैतेषां गुणत्वाविशेषेणानियोगानित्वायोगात्॥ यजेत

स्वर्गकाम इत्यात्मनेपदात्कर्तृगामित्वं क्रियाफलस्य गम्यते॥ कर्त्रे वैन च बहुविस्यागदक्षिणादानादेरम

णम

चप्रयोजकत्वेनापियजमानस्यसंभवातोंनित्यवदाम्नातपरिक्रयसामर्थ्यादेकेनकात्स्न्र्येनानुष्ठानायोगादमै
रपिकारपित्वं।तेचइष्टोनामभेदात्तेषांभेदाच्चत्वारः ब्रह्माहोताध्वर्युरुद्गातेतिचातुर्मास्येषुप्रतिप्रस्थाता पं
चमः।पशौमैत्रावरुणः।सुत्वे।सोमेषुरव्याश्चत्वार ब्रह्माहोताध्वर्युरुद्गातेति ब्राह्मणाच्छंसाग्नीध्रःपोताचेति ब्रह्म
णोद्वितीयस्तृतीयचतुर्थाः।होतुस्तुमैत्रावरुणोऽछावाकोग्रावस्तुच्च।अध्वर्योःप्रतिप्रस्थातानेष्टोन्नेताच।
उद्गातुःप्रस्तोताप्रतिहर्तासुब्रह्मण्यश्च।।सदस्यःसप्तदशोवैकल्पिकः।तदभावेयजमानःसप्तदशःपत्नीअ
ष्टादशीदशचमसाध्वर्यवःशमितासोमविक्रयीचेतिद्वादशनेभ्योमेउपगातारस्तल्विख[illegible]वांनमेता।
नेषांचकार्यव्यवस्था।आध्वर्यवंहौत्रंऔद्गात्रमितिकाण्डसमाख्यावशादेवआहवनीयेजुहोतीत्यादि
वचनप्राप्तिस्तथैवआहवनीयादयःप्रकृतिविकृत्यात्मकसर्वकर्मार्थाः।अनारभ्याम्नातत्वेनापृथकरण
धीनत्वात्॥९॥ ॥दक्षिणायाद्वादशशतदानादिसंस्कारःअभ्युक्षवापादिजन्यपनाप्तीयादित्यादि।ए

घ्य हं १

१६

इमुष

आड्भागयाः

तानि समाख्यानस्याध्वर्यवाण्यपि यजमानस्यैव अध्वर्य्वादिपरिक्रीतत्वात्क्रतुयोग्यतामेक्ष्य तत्फल
भागित्वाद्यन्तु परन्तामिष्टकामुपदध्यात्स्त्रीन्वरान्ददामि हिरण्मयमालिनः प्रचरन्तीत्यत्र ऋत्विजऽ उपव
संनीत्यादिवचनेनत्वृत्विजामेव हिरण्यमालित्वादिसंस्कारागायोवत्संस्कार्यमावर्त्यत्वात्सर्वत्विग्विषय
त्वाद्यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदो मिनुयादिति सदोमानादि बुद्धेरध्वर्युकांडस्थे
राययप्युरेवं फलं वचनात्स्यात्मने च यजमानाय च यं कामं कामयते तमागायतीत्यादौ वचनादृत्विजो
पि स्यात् पुदीक्ष्य ग्रे स्याद्युमेदहीतिप्रत्यगाशिषोमं नाध्वर्यवस्यानपि यजमानस्यैव प्रयुज्यात्फलस्य
जमानगामित्वात्तल्लिंगेन समाख्याबाधश्च वाजस्य मे त्यादय स्तु कांडद्वय पाठादध्वर्युणा यजमानेन च
प्रयोज्याः वाजपेये रुद्रपत्नी यजमानं वाचयतीति वचनाद्धि द्वयोरपि यजमानस्य वाचनं ॥ वत्संचोपाव
सृजत्सुखां चाधिश्रयतीत्यनुकीर्त्य षण्णानि वै द्वादश द्वंद्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि य एवं संपाद्य

आयुर्यज्ञेन कल्पन्तामित्यादि मंत्राः
कृत्प्रत्ययः=२

धा=३ क्रा=४ एव

गा

राम

कः

चा

यजन्तइतिहेतुः संपादनं आत्मनेपदागमित्तेयस्तु कार्यं संपाद्यं यजत इति कारकत्वात्संपादनयजनयोः स
मानकर्तृकत्वावगतेः पूर्वः पक्षः प्रयोजकत्वेनापि हेतुत्वान्नायं यजमानकर्तृकत्वसम्भवात् अध्वर्युकाण्ड पाठ
वाध्वर्युरितस्त्वेयं कर्तेति राद्धान्तः अग्नीषोमीये पशुप्रकृतौ पशुपस्य परिव्याणे परिवीरसीत्यध्वर्योर्मन्त्रः यु
वा सुवासा इति होतुः कुंडपायिनामयनादौ कोलिसमासे यो होतासोध्वर्युरित्यध्वर्युकार्ये विहितस्सहोतुः
वाचनिकोध्वर्युमन्त्रः चोदकप्राप्तहोतृमन्त्रं बाधते पैवाणां तदर्थानां चकेनोतेमे प्रोक्षणीरासादयेत्या
दिमध्यमपुरुषप्रयोगाल्लिंगात् ॥ तत्रापि प्रैषकर्ताध्वर्युस्तदर्थकर्तात्रीदादिः मम ग्ने वर्चो विहवे
ष्वस्त्वित्याद्यध्वर्युमन्त्रगं फलं मम यजमानस्येत्यध्याहारेणायजमानगतमेवेमामासंनाप्रमित्यादि
केत्वलिंगात् मेवत्नी सहेत्याद्युभयगतमेव मन्त्रपदव्याख्या ॥ इति श्रीभाट्टभाषाप्रकाशे तृतीयाध्या
यः ॥ ३ ॥ अथयत्रानेकशोबीतनेकः योयं यथुके कोनेति चिंतानन्तफलं चतुरोद्वापाकेपालेन्पुतुषा

ने

कपालेषु तुषधारस्त्रं अनु

नुपवपतीत्यादौ कपालस्य तुषोपवापं गलेपि यत्रासौ यैर्च रौ तुषोपवापे सत्यपि कपालेनासादनीयं कपाले
षु पुरोडाशं श्रपयतीति तत्र योऽन्ते कस्य पुरोडाशस्याभावात्तादृशस्य लेहस्ते नैव तुषोपवापइति तत्र पक्षे
तोः साधनेन क्रतुप्रयोक्त्वर्थं यत्तु रूपं प्रीणापतिनाय सिद्धं ब्रह्म तेः फलादन्यत्तद्दृष्टादिकं तत्सुत्वप्रयो
ज्यं पुमर्थं यथा चमसेनापः प्रणायेद्गोदोहनेन पशुकामस्येत्यत्र पुरुषाय न माश्रित्य पुरुषार्थं साधय
द्गोदोहनं स्वार्थी क्रतुमप्युपकरोति एवं च ब्याजेन मपित सक्रत्वर्थे लेत्सेनाप्यर्जितेनारंभसिद्धेस्पवास
धसुवर्णाद्यो का [illegible] त्ति क्रत्वनुपक्रमे दोषदर्शनं नैसंगच्छते ।। न स्यात्तपि पुमर्थमेव सत्तु क्रतुना
वप्युपकरोतीति नेक्षते घृतमादित्यामिन्यत्र नन्नुः किपान्वयेयत्रु क्रत्वर्थमुपदादित्यावेक्षणां प्राप्तं तस्य
प्रतिषेधो भवति तेन तस्य ग्रहणाग्रहणावत्ते द्विकल्पेन [illegible] जर्थस्य स्त्रोतो लभ्यते न त्थापित स्वत्रतामसु
पक्रमाननुगुणत्वान्निषेधपक्षम [illegible] पहाय उपपदार्थेन नञो न्वयात्स्यपर्युदासपक्षमाश्रित्य स्त्र [illegible] नी

चेद्घृतेयो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पूर्णमासीं वा निपातयेदिति - ५८४

पत्के ग्वि दक्षा । नुष्ठानस्येव प्रधानोपक्रमत्वेन द्रव्यार्जनस्यैव दर्शपूर्णमासोपक्रमत्वात्

राम

स्मरणासंकेतो लक्ष्यते तेन विकल्पदोषो नानुषज्यते एतावता हि न सा युक्तो भवतीति वाक्यशेषरूपं फलवचन
मर्थवद्भवति यष्टुना यजेत स्मत्र यष्टुरुपादेयः तच्च कारकाणां क्रियायैवान्वय इति नियमात्कारकेणा समानप्रत्य
यपक्षत्वात्समाख्यातो सस्थानद्वारा क्रियामेवोपसर्पति न समानपदोपात्तमपि कारकापेक्षयाव्यवहितं यष्टुं स्वत
ति ॥ तेन सर्वेषां विशेषणानां पादेयगतं विशेषणमविवक्षितमेव एवं लिंगमप्युपादेयगतं
विवक्षितमेव सिंहः सिंहीमादौ ततोऽप्ययं विशेषवृत्तिपक्षेऽपि प्रतिपत्तव्ये न च खिष्टकृदादीनि स्मरणांशे
नवागोपदमदेवं तं संस्कुर्वन्ति स्वागांशे नादृष्टमपि कुर्वन्तीति ज्ञेयं ॥ यथा चैतः सन्निधानादुपादेयगतमे
कत्वादिकं क्रियायां प्रयोज्यं एवं न श्रेपयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिन
मित्यत्रापि सेति तत्पदेन प्रकृतस्य पयसः वामिक्षा लावगमात् स्पेवव हि कर्मणामानयतिं प्रति मुख्यकर्म
त्वावगमात्तदेवानयनं प्रयुक्ते न तु वाजिनं शादृतोऽर्थतश्च विधानात् ॥ अतः राद्धो त्विष्टकृतमित्युत

कर्मकाण्डैकत्वेऽपि भेदाः प्रयोजनं न विरुध्यते मंत्रपाठे द्रव्यप्रक्षेपो देवतोद्देशनत्यागश्चेति चत्वारोंऽशाः –४

...तदर्थं दध्यानयनं सिद्धान्ते तु न किन्तु वाज्येन समापनम् =१

धर्मा ३

प्राजापत्यान्यत्र दशापशूनाल मैने निर्विहिताः २४

हविःसंस्कारः यद्यप्ययमदृष्टार्थः ... तियमादृष्टरूपत्वान्नदृष्टार्थतां

र्थ्यं नहविरंतरं कर्तव्यं अपितु विनियुक्तस्यैवायं विधिर्विनियोगो वाक्यात् प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीति श्रुत्या गम्यमानोपि हविःसंस्कारोऽदृष्टार्थत्वान्नादृष्टे प्रतिपत्तिरूपदृष्टप्रयोजने संभवतीति तद्योगात् ॥ अतः प्रयाजशेषं हविराधिकरणो न स्यात्(?) गोनसंस्कुर्यादिति तदर्थः ॥ अधिकरणनियमात्तु संस्कारोपि दुमुभयार्थत्वमपि ॥ फलं तु वाजपेये क्रतुपशूनां प्राजापत्यानां च सहोपक्रमेपि प्रातःसवने क्रतुपशूनामालंभो माध्यंदिने तरेषां तत्र प्राजापत्यवपाभिघारणार्थं शेषः स्थाप्यते इति पूर्वपक्षे न स्थाप्यत इति सिद्धांते ॥ शाखापस्य स्वरुं करोतीत्यादौ यूपस्यावृधिनावरुं करणं नाविधेयं लक्षणाया गौरवान् स्वरुणा पशुमनक्तीति अंजनार्थत्वेन प्राप्तः स्वरुः कुतउपादेय इत्याकांक्षायां यूपस्येति षष्ठ्या तस्य यूपापादानकत्वं गम्यते तथा चाल्पार्थविधाने भवति एवं स्वरुतनः शाखापरिवास्योपवेषकरोतीत्यत्र परिवासन... शाखैव योजिकादिष्टुतीया अवदानात् ॥ न तु स्वरुंदं तु निष्पन्नत्वात् तेन शाखाया आभावे पत्तःकुतश्चित्काष्ठादुपवेषः कर्तव्यः यज्ञतिवा

छित्वा

यूपशब्दः स्वरवादिरत्वादिधर्मलक्षणोन्यर्थः तथा च यूपस्येत्यस्य यूपधर्मसंबंधिनेत्यर्थः

यूपापादानकत्वमिति न चैवं तवापि अदृष्टसंस्कारानिचयत्वप यूपस्यापादानत्वासंभवेन ... स्वरवादेराद
अधिकार ... स्वर्ग ... संबंधसामान्यस्य यूपाश्रयकाष्ठापादानत्व
पर्यवसाने स्वीकारे ... प्रयोगादिति भावः

काष्ठलक्षणा रूपविशेषण

स्वरुः काष्ठशकलम्

अस्य एवतथापि विहितास्यद एवम ... हविःपाशु देश्यवान ... विवत्ता

श्रृद्धयायाः

आग्नेयादयः

18

स्वरुनाशे पुनः खदिरादिछेदना दिनतदुत्पादनं पूर्ववत्से विज्ञानं तु चैन केन ... कलेकासूनाम्

राम

प्रक्षेपमात्रं तत्राप्राप्तं चतुरवत्तसंस्कारार्थं विधीयते यागांश क्रियाशब्दः संबंधापरः
तु आप्राप्तानुवादः

यत्पये तथा प्रदेपरूपा [illegible] धायकः स्यादित्यर्थः
विधीयते [illegible] विजुहोति [illegible]
दर्श [illegible] व्यापियादो याग
उपर्युक्त [illegible] श्रुत्याश

एवं च संप्रति
[illegible]
त्व व्यवहारस्य
नाह यदेत्यादि

दनाद्द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वात्तदुक्ते अवगाज्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्तेन यदाग्नेयोष्टाकपाल
इत्यादुम्सतिवाक्येषु यजतेः अवगतोपि यद्द्रव्यदेवतारूपं तेनत्र यजिरस्तीत्यवगते होमस्य पञ्चजुहोतेराघे च
तुरवत्तेजुहोतीति वाक्यात् आसेचनं आधिकं विधीयते ॥१॥ एकस्यतूभयत्वे संयोगपृथक्त्वं अग्निहोत्रे दध्ने
न्द्रियकामस्य जुहुयात् दध्ना जुहोतीति वाक्यद्वयश्रवणविपरीति नक्ष होमाश्रयं भिधोनिराकाक्षन्तयानसं
वध्यते यद्दध्ना जुहुयात् इन्द्रियकामस्येति तेन नित्यार्थं कामार्थं चेति उभयार्थं दधि संयोगपृथक्त्वात् स्वर्ग आ
मुष्मिक एवकारीर्या वृष्टिकामो यजेतेति कारीर्या मुख्यासस्य जीवनकामस्य विहितेः ऐहिकफलेन चित्रया य
जेत पशुकाम इति चित्रादेः फलं खसातिप तिबंधुके ऐहिकमन्यथा मुष्मिकं [illegible] ति सव
[illegible] वाजपेयेन बृहस्पतिस
वनेन यजेतेत्यत्र वाजपेयप्रकरणान्तर्गतत्वेन बृहस्पतिसवस्य कर्मान्तरं विधीयते पौरोहित्यकामस्य यो

विपरीतत्वमिति
वृद्धिसन्निधा
नेत्यर्थः

यागे
४

यः पुरोधःकामः स्यात्स बृहस्पतिसवेन यजेतेति विहितः क्रं=३ मि

भाट्टमाषा॰ ४

19

बृहस्पतिसवस्तस्याचानुपस्थितेस्तत्स्थले [illegible]ला माथं तत्तन्नामकत्वमवज्ञेयं कुंडपायिनामयनस्याग्निहोत्रवत्तज्ज्यो
तिष्टोमप्रकरणे तद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति तु कालार्थः संयोगो नत्वंगांगिभावार्थ इज्योतिष्टोम
प्रकरणात्तु वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इत्युपक्रम्य यस्मिन्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इं
लं जातनगत्तेयं वचनात् नु च शास्त्रफलयोक्तिरीति न्यायाविरोधः मुख्याव मुख्यतायाश्चापि पितुः प्रीतिकरत्वेन तदनु
ग्रहस्यापि लाभात् ॥ ४ ॥ पितृयज्ञः स्वकाल[illegible]त्वादनंगं स्यात्तत्र मावास्यायामपराह्णे पिंड[illegible]पितृयज्ञेन चरं
तीत्यत्रामावास्यापदेन कर्मोपादाय तदंगत्वं पिंडपितृयज्ञस्य [illegible] तत्र च फलकल्पनापि नास्तीति प्राप्ते प्र
कालेश ब्रह्म समुख्यत्वात् अपराह्ण इति कालसामानाधिकरण्याच्च पितृयज्ञः स्वकालविहितो नेष्ट्यंगं ॥ ४ ॥ ॥
इति श्रीभाट्टमाषाप्रकाशे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥ ॥ एवं सिद्धांतानां प्रयोज्यानां क्रमो विचार्यते ॥ अ
ध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ततः सत्रन एतः पावयेदिति वचनात्तत्र दीक्षित एवाध्वर्युरन्यान्दी

अमावास्यायां ... [illegible]

अनाहिताग्नि कर्तव्यः पिंडपितृयज्ञः ... रामकर्मणि ...

दीक्षितः नदीक्षयेत

ति=२

प्रयोजनं पूर्वपक्षे दर्शविकृतावनुष्ठानं सिद्धांते तु नेति

क्रमस्तु पाठतो लभ्यते पाठप्राप्तानुवादः त्क्वा प्रत्ययः
किमयं पाठप्रमाणकः क्रमः उत श्रुतिप्रमाणकः इति तदर्थं किमिह दीक्षा विधीयते उत क्रम इति संशयः [illegible] दीक्षायाश्चोदक प्राप्तत्वात् क्रम एव विधीयते

सत्रार्थ्यहादि कृत्वाह

क्षयति सत्रेषु तत्र ह्यये यजमाना स्त एव ऋत्विज इति सर्वेषां दीक्षाया आवश्यकत्वात् अध्वर्य्वादि संज्ञा स्वतन्त्र कार्यपत्नी
महात्म्यं च ब्रह्मचारिणाचार्य प्रेषित इति नेद्रसं तमयं श्रौतक्रमः क्त्वा श्रुत्यवगतः ॥ अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचती
त्यादावर्थ [illegible] क्रमः पाकस्य होमार्थत्वे दृष्टार्थता लाभात् पाठक्रमो नादृियते ॥ होमोत्तरं यवागू पाके
स्यादृष्टार्थतापत्तेः ॥ समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्यादौ पाठक्रम एव सप्तदशप्राजापत्यान्पशूनालभत इत्यत्र
पशूनामुपाकरणप्रोक्षणसंज्ञपनादिषु प्रथमः पदार्थोपेत क्रमेणाह्निज्ञसे नैव क्रमेण द्वितीयादयः पदा
र्थाः कर्तव्याः सोयं प्रवृत्तिक्रमः प्रधानस्यांगैः सह न्यूनमधिकं वा विप्रकर्षमहमानस्याप्तुरोधादाश्रीयते ॥
साद्यस्क्रेषु नवनीपस्थाने सह पशूनालभत इत्युक्तं तत्र स्युनिनः स्वस्थानासत्रत्युतौकारणाभावात्प्राधम्यं
अग्नीषोमीयानुबंध्ययोस्तु ततः प्राप्तयोः प्रकृतौ दृष्टंयौ [illegible] विपर्यमसति बाधके नोपनीयमिति द्वितीयो
ग्नीषोमीयस्तृतीयः अनुबंध्य इति नैव क्रमेण तेषां प्रोक्षणादयः त्यस्वतो भवत इति सरस्वती देवतं स

२०

यज्याप्रवृत्तिक्रमे २।१

अएवमुख्याक्रमे हेतुः
मावमतोमुख्यक्रमः

वशात्प्रयाजशे
षेऽनियमे प्राप्ते

षाभिघार

आद्दुमा बा

रस्वदैवतद्विष्टितिचयागद्वयं अन्नं तत्र याज्यानुवाक्यायुगलक्रमे मुख्यात्तेन स्वीदैवत्यस्य पूर्वं निर्वापः पश्चात्सौदै
वत्यस्येति प्रवृत्तिक्रमे सौवैत्तस्मिन्ब्रह्मिसुद्राहरणान्तरं दर्शपूर्णमासयोः प्रथमं दधिधर्माः शाखाहरणादयः स
माम्नाताः पश्चादाग्नेयधर्मा निर्वापादयः याज्यानुवाक्यायुगलक्रमस्तु विपर्ययेण तत्र प्रवृत्तिक्रमसत्वेपि मुख्य
क्रमेणैव नियमः तेन प्रथमं प्रयाजशेषेणाग्नेयस्याभिघारणं पश्चाद्दध्न इत्यादि फलं दर्शपूर्णमासयोरेव
प्रथममग्नीषोमीयस्य ब्राह्मणं पश्चादाग्नेयस्य याज्यानुवाक्या क्रमस्तु विपरीतोऽस्ति तत्रापि सम्प्रैषक्रमेण प्रयो
जनामंत्रा इति तत्पाठक्रम एव बलवान् एवमप्यंगपाठक्रमो बलीयान् न न येस्तावात् तेनाग्नेयाग्नीषोमी
ययोरन्तराले मुख्यक्रमानुरोधान्नाग्नीषोपांशुयाजा यो ऽग्नीषोमीयो पथो पाठमेदभवति स्वतएव प्रा
कृताचक्रमान्तिरकांक्षा पाश्चात्यावेसवमेकादशकपालं निर्वपेत्सरस्वत्याज्यभागाबार्हस्पत्यश्चरुरि
त्यादिविकृतौ न क्रमान्तरकल्पना अग्नीषोमीयपशौ प्रकृतितः हविरासादनान्ते प्राप्ता प्रयाजा ज्ञप्तिष्टं ते पशु

नाम्याभेत
मग्नीषोमी
यमेकादश
कपालं पूर्ण
मासे प्राय
छत

प्रथममाग्नेयस्य विकृतिर्वार्हस्पत्यश्चरुः पश्चादुवि
न उपांशुयाजस्य विकृतिः सारस्वतमाज्यं

आज्यहविष्का।

भावी

पूर्वेद्युर =२

प्रयाजे ... आघारादिभ्यः

प्रयजंतीत्यपकृष्यमाणाः आघारावप्ययपकर्ष इति तेनः पूर्वं तेषामनुष्ठाने क्रमप्रक्रमलोपादिगुण्यं स्यादिति तत्
दंतापकर्षः एवमाग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरंतीत्यत्रापि तदाद्युत्कर्षः तत्रापि तदनंतरकर्तव्यस्य तत्तः प्रा
कृतत्वात् प्रक्रमसंगात् ॥ मा वास्यायां ... वेदिं करोतीति अपकृष्यमाणा वेदिः स्वस्मात्पूर्वान् हविर
भिवासनांतानंतापकर्षे तानि वीपादीतां परे त्वस्मादितत्वात्तेन तत्र तन्मात्रापकर्षः मह ... सोनयनी
भ्यामर्धं दिने चरुरसि ... नीयादेवामानुबाह्यायां ... मस्तमितेजुहोतीति
कालस्यानुपादेयत्वेन यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति जीवनस्य निमित्तविशेषणत्वात् तत्र प्रोष्यमग्नि
होत्रं किंचिदंगमपहायापि कृत्वैव सा तत्पत्नी ... कर्तव्या ॥ ११ ॥ वाजपेये प्राजापत्यानां पशूनामेक
स्योपाकरणादिप्रदानांतं कृत्वा परस्य तथैव कर्तव्यमिति कात्यायनिकः काण्डानुसमये वैश्वदेवीं कृत्वा प्रा
जापत्यैश्चरंतीत्येकका ... लप्रयोगे राबाधात् तमनुउपाकरणादयो ऽपि नेषामेककाला एव प्राप्ताः

हविषः पुरोडाशस्याभिवासनअन्तम् ...

उपादेयं ... होत्रा ... नादि

साङ्गप्रधानानां

प्रकृतौ यो ... तदपि प्रातः ... भिन्नेन ...

काण्डपदार्थसमूहः तमनुपश्चात्समयः पश्चान्तर पदार्थकाण्डस्येत्यर्थः =२

लो३

मा०हृत्स्या पा०५

र्मतोऽप्याकांक्षमेवाक्षिप्तं त इति पदार्थानुसमय एवात्र बोध्यः ॥ यत्राप्यप्रतिग्रहे स्यां शतं सहस्रं वा पुरोडाशा
स्तत्र पदार्थानुसमये सर्वेषामधिश्रयणानि प्रथमस्योद्वासनं चेत् क्रियते तस्य दाह एव स्यादिति ॥ प्रधानबाधात्
हृशास्यन्ते पि कांडानुसमय एव मुष्टिकपालावदानेषु पि कांडानुसमय एव मयाएक स चतुरो मुष्टीन्निरुप्या
परस्य निर्वपेत् । एवमेकस्य सर्वाणि कपालान्युपधाय तदन्यस्योपदध्यात् ॥ एवमेकस्यावदानादि प्रक्षेपान्तं कृ
त्वापरस्य कुर्यादिति ॥ प्रकृते तु एवौ कल्पौ द्रव्यमन्ते स्यात् ॥ नक्षत्रेष्ट्यादौ अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहेत्या
द्युपहोमाः प्राकृताज्यावरिष्टानकृत्वैव कर्तव्याः नतु तत्तत्प्रधानानन्तरं प्रधानविधिवाक्यशेषे साय
कृतिवद्धिकृतिः कर्तव्येति शब्देन प्रापिता त्वाकृतास्य स्वादेव वैकृतस्य प्राप्तेः ॥ ४ ॥ प्रकृतौ पञ्च प्रयाजास्त्र
योऽनुयाजाः पशौ तु एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजाः तत्रैकादशत्वं प्रयाजादिस्वरूपेऽनर्थ
कं नहि पञ्चत्रयो वा [illegible] कादशी भवितुमर्हतीत्यतस्ते प्रयोगे इयं संख्या [illegible] संपादनीया ॥ नित्त्व

राम

आग्नीषोमीयपशौ

सु

पञ्चप्रजानू द्विरावृत्य पुनश्चरमप्र
याजः सकृदावर्तनीय इति प्रकारेण संख्या
=२

21

[illegible]

तृ मिधेन्य क्रस्च एकादशी दंड मीयमानं तेत्र वदित्यर्थः द्वे त्रे हि मीयंने पुरस्त आमृ ताग्रं दंडं

रुपसदः प्रक्रत्यो विकृतौ तु चस्तासां स्थानवृद्धैवास्ति दंडकलितवदावृत्तौ तु तृतीयाकृ त्या प्रथमायां क्रियमा
णायां कृत प्रक्रमभंगः स्यात् तृतीयके विंशतिमनु कुर्यादिति सान्ति धेनी वृद्धौ त्वत्ते तु बादरायण इति न्यायेन
गंतृ नाम त्ते निवेश इति प्राप्ते पि याधाय्या श द्विता च इ व्यु पाजवत्यौ धाय्ये इत्याख्या तासां द्वयं वे स मि
ध्य मानवती स्वसौ स मिद्धवती यदंत एते धाय्ये इति श्रुतेराल ले नु सुत त्वात्स मिध्य मानुस मिद्धव त्यो रंतराले
निवेशः ॥ अन्यासामपरांत नामं त एव ॥ यत एव त्रै धातवी याम मैत्री ते वा जिने न्य त्त स्मान्ति शुभौ ते निवेशात्
त्रिषु भाप रिदर्घानीतिदर्शनमुपपद्यते ॥ द्वादशसु राजीषु नुनिर्व पतीत्याधानात्त्वमानह विर्याव प्रके
यै पितदं तएवाग्नि होत्रादिप्रवृत्तिः ॥ आधानवत्ता सामम्य स्थैलेन तत्तः प्रागाहवनीयाव स्थितेः ॥ तासा
माधानांगत्व पक्षेपि सांग स्य प्रधानस्यानुष्ठितत्वान्न ततः पूर्वमग्निहोत्रारंभः ॥ काम्यानां नैमित्तिका
नां वा कत्तू नां पाठ क्रमादनुष्ठानं न किं तु कामनावशान्निमित्तवशाच्च तेन क्रमः ॥ ३ ॥ अग्नि नय

या = ५

आगनुल्लेन अनो निवेशा तद्विधानाव तं

आधानोत्तरकालविलम्बेन कर्तव्ये स्थानेपि

पाठो हि न क्रमस्याभिधायकः किंतु अन्यथा प्राप्तस्य क्रमे
कल्पयति श्रुतिस्तु दर्शमरुत्थे साक्षाद्वादे
धत्ते इति ततः प्रबलेति भावः

वक्रममसि

माद्दृभाष्या १

स्तृतीयस्थाने पठ्यमानोऽपि आग्निनोद दर्शसोऽपि ह्युत्तर इति क्रत्ते र्दर्शमेव गच्छेत क्रतिति: पाठस्य दुर्बलत्वात
एव मर्थ्यते पि पाठो दुर्बल इत्यत्र क्तेऽग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र एवं प्रवृत्तिक्रमान्मुख्यक्रमो व
लवानित्युक्तं प्रागेव ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति वचनाद्धयाधानं लमाधानं स्वएव य दर्श
दैवेन श्रद्धोपनेमेदयाद धीताथयजेत सोमेनयैव्यमाणो नेतिस्त्र क्षेन्नन सत्रं सोमेन यक्ष्यमाणो गीनाद
धीतेत्यादि वचनेभ्यः सोमनानंतरं यष्यमाण इत्यपि गम्यते ऽतः सोमएव लमपि ॥ आग्नेयो वै ब्राह्मणो दे
वतयास सोमेनेष्ट्वाग्नीषोमीयो भवतिय देवादः पौर्णमासं हविस्तत्तर्ह्यनु निर्वपेत्तर्हि सउभयदेवत्यो भव
तीति वचनादसोमयाजिनो ब्राह्मणस्याग्नीषोमीये हविर्मात्रमुत्कृष्यते ॥ नदर्श पूर्णमासौ भवतएव ॥ प्र
कृतिवद्धि कृतीनां ह्यहकालतानाप्राप्ताय इच्छयसुनासोमेनयजेत सोमावस्यायां पौर्णमास्यां वा यजे
तातिप्रसक्तस्य क्षतिविहितः कालो न चोदनासमकोच महतीति ॥ तेन सर्वांगपुक्ताविकृति ऽपंच दर्शपामे वभवति

इच्छे: = २

२४

राम

यदेवाद इति तन्मात्रोत्कर्षस्यैवाभिधानात् तेन विप्रस्यापि पूर्वाग्नेष्टोमाद्दर्शपूर्णमासौ ३

२२

नासोमयाजी सन्नयेदित्यसोमयाजिनः सान्नाय्याभावात्तद्विकारस्यापि सोमादूर्ध्वमेव। एवमग्नीषोमीयवि
कारस्यापीति ज्ञेयं। सोमविकारस्तु द्व्युत्तमैव न हि तेषां सोमयागादिष्टेः प्राक् चोदनास्ति। प्रकृत्यारंभमंतरेण
विकृतावनधिकारस्योक्तत्वात्॥४॥ पंचमोध्यायः॥५॥ तदेवं विध्यर्थवादमंत्रस्मृतिशिष्टाचारसामर्थ्या
ख्यानि षट् प्रमाणानि धर्मे निरूपितानि प्रथमे॥ द्वितीये शब्दांतराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणांतरा
ख्यानि षड्धर्मभेदे॥ श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याख्यानि षट् शेषशेषिभावे तृतीये तच्छेषि
ताप्रयुक्तिश्चतुर्थे। श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिस्थानमुख्याख्याः षट् क्रमे पंचमे निरूपिताः॥ अत्रैव निरूपि
तेषु कर्मस्वधिकारो निरूप्यते॥ तदेवं प्रमाणभेदशेषप्रयुक्तिक्रमैर्निरूपितेषु धर्मेष्वधिकारो निरूप्यते॥
तत्र स्वर्गाद्यर्थे वाधिकारी सोपि सर्वांगसंपन्न एव नत्वंधपंग्वादिः॥ तत्रापि स्वर्गकामस्तु [illegible] दि
ष्टपविधीयमाने यागे उद्देश्यविशेषणतालिंगमविवक्षितमिति स्त्रिया अप्यधिकारः॥ तत्रापि दंपत्योः

पंग्वादिः २)   स्त्र्य ३

भाट्टभा॰ ६

मं

संसृष्टद्रव्यत्वाद्विभागप्रतिषेधाच्च सहैवाधिकारः॥ तत्र पत्न्या अध्ययनाभावेऽपि यावदुक्तं मन्त्रोच्चारणम्॥ पु-
रुषेषु तु त्रयाणामपि वर्णानां भेदसंयोगादस्त्येव कर्तृत्वाधिकारः॥ रथकारस्य त्वत्रैवर्णिकस्यापि ऋभु-
सौधन्वनापरपर्यायस्याधानं रथकारस्य ऋभूणां त्वेति मन्त्रवर्णादस्त्येवाधानं रूढिबाधायोगात्त्रैवर्णिकेष्व-
वस्थकर्तृत्वेति नियन्तुमशक्यत्वात्॥ रौद्रं वास्तुमयं चरुं निर्वपेदिति प्रकृत्य एतया निषादस्थपतिं या-
जयेदित्यत्रापि निषादानां त्रैवर्णिकस्य स्थपते ग्रहे षष्ठ्यर्थलक्षणापत्तेर्निषादस्यैव सोऽस्थपतिश्चेति
श्रौताग्न्यभावे योगान्निषादस्यैव स्थपतेरधिक्रियते॥ ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्नित्यत्र लौकिकं यावद्व-
स्तुयदेयस्य कर्तुर्विशेषणं बहुवचनं विवक्षितं तेन समुदायस्य कर्तृत्वम्॥ भोक्तृत्वं तु क्रियाप्रत्युद्देश्य-
त्वात्तद्विशेषणे बहुत्वमविवक्षितम्॥ तेन न समुदायस्य भोक्तृत्वमपि तु प्रत्येकम्॥ तस्मात्सत्रमेकैक-
स्य फलार्थिन एव सत्रेऽधिक्रियन्ते॥ एतेनैव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादावेकस्यैव कर्तृत्वमिति

राम

दुलती

व्याख्यातं ।। उपक्रांतंकाम्यंइष्ट्यादिकंकर्ममध्येकामनानिवृत्तावपिसमापनीयमेवेतितैत्तिरीयेदेवानाम्योवाएषआ

वृश्चतेयोयस्यइष्टस्यकामयजते ।। त्रैधातवीयेनयजेत ।। नदेवानाम्यआवृश्चतेइतितदसमापयन्नेदोषप्रायश्चित्त

पोश्रवणात् ।। नकामेजेमस्यायेदिमादौगणतःप्रायकौलक्षादिमस्याममिष्टसाधनमितिनिर्षिध्यते ।। न

तुनेसोतोपंतमितिवृम्यपुंदस्यते ।। अतोनन्तर्ज्जनामलोपत्तिरस्तिप्रज्ञापतिव्रतेवत् यादृज्जीवमधि

होत्रंजुहुयात्इत्यादेःसततानुष्ठानंसापंप्रातेरित्यनुपादेयगुणयोगात् ।। तथाचयदाकालःप्राप्त

स्तदैवकर्मप्राप्नेः ।। नकालविशिष्टजीवनास्यनिमित्तस्यपुनःपुनरावृत्तौअनुष्ठानमपिपुनःपुनरेव

तेते ।। एवमंतःकृत्तावपिकपालभेदनादिनिमित्तावृत्तौनैमित्तिकस्यस्कन्नेजुहोतिभिन्नेजुहोतीत्या

देरावृत्तिर्ज्ञेया ।। एवंगुर्वभिवादादयप्यावृत्तेननिमित्ततः ।। सोमेनयजेतस्वाध्यायमधीयीतप्रजाम्

त्पादयेदितिसोमविद्याप्रजंनित्यं ।। जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिऋणवाजायतेब्रह्मच

भाट्टभाष्यार्द्ध

यैराग्रस्त्विभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इत्युदाहरणात्तदनपाकरणोच्चारणं धीमद्धिर्जो वेदान
नुत्पाद्य सुतान् पित्र्यनिष्ट्वा शक्तितो यज्ञैर्मोक्षमिच्छन्व्रजत्यध इति दोषसाधारणाच्च ॥१॥ नित्येषु यथाश
क्त्यंगानामुपसंहारः काम्येषु तु सर्वांगोपसंहारे सौ वभाव्यं ॥ ब्रीह्याद्यभावे तत्सादृश्यापन्नप्रतिनिधित्वेनो
नैवापि नीवारे पुनः प्रधानकर्माभिधते ॥ अतो मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिधिरुपादेयः ॥ तत्रापि देवताया
ःस्वाहवनीयाद्यग्नेः मंत्रस्य प्रयाजप्रोक्षणादिकर्मणां च प्रतिनिधीनीति ॥ तज्जन्यादृष्टस्याम
तः सिद्धो पूर्णमानाभावात् । नीवारादिस्तु प्रत्यक्षतापुरोडाशं साधयतीति युक्तस्तत्र च तद्व्या
पूर्वाश्च प्रतिनिधिः ॥ अयाजियावे माषाकोद्रवकाः कोद्रवा इति अयज्ञियत्वेन प्रजि निषिद्धानां माषा
दीनां मुद्गादिसादृश्येपि न तु प्रतिनिधित्वं । यजमानेस्य प्रतिनिधिर्नास्त्येव यत्र तु सप्तदशाव
राः सत्रमासीरन्निमादौ सत्रे कस्यचिद्विनाशे यद्यपि जन्ना येकरणार्थमन्यः प्रतिनिधेयस्त्व

(मीमांस च हानिः केदि सत्र माषाणां मुद्गसादृश्य स्तोपि लेनया ह ॥)

24

पा

राम

तथापिनाशोफलमाकृष्टं वै प्रवृत्तत्वाभावात् कार्यमात्रं तु तेन साधयितुं शक्यं कर्त्तेश्र पातित्पात्र्यात्स्यफलि

संस्काराः भवेति ॥ खदिरे वीत्वादिस्थाने कदर्यमीरवा दे हपकाने पि प्रयोगे मुख्यदुर्लभे सति प्रतिनिधे

मयहायमुख्यमेवोपादद्यात् ॥ खादिरादिकं पुनस्तु नियोजनाद्यर्थमुपाददद्यात् कृतेनतु तियोजनादौ मुख्यं प्र

प्रमप्पीनोपादद्यादित्यपिकेचित् ॥ प्रधानमात्रे निवृत्तिपूर्याप्तस्य मुख्यलाभे शेषकार्ये यप्राप्तो पि प्रतिनिधि

नैपादेयः ॥ अवदाननाशे पुनराप्यतनादवदानमितिकल्पकाराः ॥ मुख्याप्रवौद्धो स्याव यतीति शास्त्रा

त्तस्कन्नमध्यादेवरेते पुनस्तदभावान्नायत्ते नान्याय तोददानप्राप्तोतिकिंनुहविरंतरमुत्पादनीयं तत्रय

स्य सर्वोशाहवीषिन श्येयुर पद्रयेपुर्वा अाज्येनैनाहवेत्ताः परिसंख्याय यजेतेति वचनादाज्यं भवति ॥ यस्मि

भयंह विशतिमाष्ठेदुं पचशरावमोदनं निर्वपेदितत्रातिमुदिश्य पंचशरावो विहितः ॥ अाति ख्यपस्किंचि

द्वषयितासर्वे दैवासीति सर्वदा पचशरावप्राप्नोतीति अनिर्वपेदियतः शास्त्रार्थोमाम्भूदित्यगत्याह

भा॰कृ॰भा॰या॰ ६

विरिस्मनेनादिश्यते ॥ तावता च परिसमाप्ते वाक्ये उभयमित्यविवक्षितं ग्रहैकत्ववत् । काकस्मे दग्रंसे गात्तात्ते
ननमायं द्वेहात्रिर्विवाप्रातर्दोहात्रिर्वपन निमित्तं किन्तूभयमपि परस्परानपेक्षं निमित्तमिति वाक्यार्थः ।
एतच्च दर्शालक्षमांतर्नतु तत्राप्तेनिधिरिति पंचदशरात्रेकलादर्शोप्यनुष्ठेय एव ॥ ४ ॥ यस्य हविर्निरुप्तं

धा

पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्स त्रेधा तंडुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कु
र्यात् ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं ये क्षोदिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति । अ
चनंतंडुलानां विभागो विधीयते मध्यमादिकार्यो वा प्राप्तत्वात् । नापि दध्यादि मृतयोरधिकरणत्वं अभ्युद

25

येष्टिप्रकरणे सह अभ्ययतीति वचनेनत्तस्यापि प्राप्तत्वात् । किंतु तंडुलान्विभजेदित्यस्य तंडुलोपात्त
क्षिप्तं हविः स्वयं देवतान्तरोपनयेदित्येवं तस्य च हविः स्वयस्याप्रत्याम्नायत्वं बध्नस्य देवतान्तरकाक्षायां
मध्यमादिवाक्यान्युपतिष्ठन्ते । तत्र दात्रादिगुणविशिष्टमेकमग्न्यादिदेवताकारकमेकेन विधिना विधा

एन

तुंशकं॥ ततश्चयदि विभिपादमि सोऽदेष्यतीति महारात्रे हवींषि निर्वपेत्फलीकृतैस्तंडुलैरुपासीत श्वर्धेद घि हवि
र्त्तं च नार्थं निदध्यातिरर्थेन॥ यद्यभ्युदियात्तेनान्नं च अपचारोत्तयदि नप्राप्तरन्येषुरेतेन व्राह्मणानभोजयेदिति दर्शन
मुपपद्यते॥ अन्यथा लौकिक पौरे वदधिष्टते योऽभ्युदयसम्भवे नकालापराधप्रयोगेऽपद्येत तदानीमेव
दर्शः कर्त्तव्यः स्यात्तत्रान्नं च नार्थेद्धयादभ्युदयस्थायनत्वनर्थकं स्यात् अस्माकं तद्रूपकार्त्तं प्रयोगं समाप्य श्वोदध
त्तरमुत्पाद्यमिति तदर्थवद्भवतीति॥ यद्यपि चामुर्दर्शपूर्णमासस्यामाहुस्तयोः हूयंते त्रयोदशमावास्या
यामिति गोमोद्द्लितानत्रयाजानुयाजैः हर्गास्त्रस्यामिति पौर्णमासीमाचर्ग्रहणात् द्दृशेऽपास्युपासोना॥ सि
तथापि वह्नेश्च व्राह्मणयोगदर्शनादभ्युदयेष्टौ उपांशुयाजहविषो देवतापनयेऽपि देवतांतरयोगात् उ
क्तो उपांशुयाज एवलुप्यते॥ अनिरुप्ते निरुप्ते वा प्रायश्चित्तमिदे समं॥ इदं तु अभ्युदयेष्ट्या का
र्यं॥ निर्वापे वैकृतीभ्यः स्यादनिरुप्ते यदोदयाच दृश्येति शेषः। किंचिन्निरुप्ते हविःशेषसत्त्वसी

२६

श्राद्धभाग ६

निर्वापहूयन्तेऽज्योतिष्टोमेयादेवाहिष्पवमानं प्रसर्पतां प्रतिहर्तापरिस्थितघात्सर्ववेदसंदद्याघ पुरुषात्तापरिष्किंकुवाद
क्षिरांयज्ञमिष्ट्वातेनपुनर्यजेतेत्यत्रयुगपद्द्वयोरवच्छेदेऽनन्तरस्यप्रायश्चित्तकर्तव्यम्॥ अपच्छेदयोःपौर्वापर्येतुपूर्वे
परमजातत्वादबाधित्वेवजायते॥ परस्यानन्यथोन्नाघाषाघेनसंभवइतिन्यायेनासंजातविरोधित्वात्पूर्वं
संजातविरोधिनामपिनिरवकाशेनपरेणबाध्यतेप्रायश्चित्तेनबाध्यते॥ पश्चाद्दुद्गात्रपच्छेदे सर्वस्वस्यापु
नःकृतौ॥ आहृत्तिरह्नः स्तस्येवापच्छेदोहगणोपद्रि॥ ५॥ सत्रेषुतुल्यकल्पानामेवाधिकारःअन्य
थायासिष्टानांद्वितीयःप्रयाजोनाशरशेसः इतिवैषरे नतनूनपादितिकल्पभेदेनान्यतरग्रहइतिलेनु
नुग्रही चोक्तःस्यात्॥ राजपुरोहितौसायुज्यकामौयजेयातामित्यत्र भिन्नकल्पयोरपिराजाच पुरो
हितस्तयोरधिकारःअत्रसमासान्तरोपादानेलक्षणापत्तेर्द्वयोराज्ञोर्द्वौपुरोहितौवाएकस्यवा
द्वौपुरोहितावत्रग्राह्यौ अघेराजपदवैयर्थ्यं द्विद्वितीयेपुरोहितेवृणीतइत्यपादेवपुरोहितगत

26

मेकत्वं विवक्षितमिति तयोः पुरोहिततयोरसंभवः त्र्यम्बकञ्च स्तोमभागानधीयीत स एव वासिष्ठ इत्य
वासिष्ठस्यापि स्तोमभागादिदोषो ब्रह्मत्वेनाभ्यनुज्ञानाद्वासिष्ठो ब्रह्मेति वा केचिमनादत्यैवैश्वामित्रो होतेति
वचनाद्विश्वामित्रस्य तत्समानकल्पानां च सत्रेऽधिकारः ॥ तेषु वैश्वामित्रिकास्तेषां पात्रं साधारणं ॥ ६ ॥ स्व
दानेदेयमास्मीयं नमस्मिन्नेतुरंगमंन्यासत्वं पञ्चदाद्धन्मपुरुषस्य पृष्ठकः ॥ पंचपंचाशतस्त्रिवृतः
संवत्सराः पंचपंचाशतः पंचदशाः पंचपंचाशतः सप्तदशाः पंचपंचाशत एकविंशाः विश्वसृजां सह
स्रसंवत्सरमित्यत्र विश्वसृजां सत्रे संवत्सरशब्दो न कालवाची किन्तु त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमह
रुच्यते। नाहःसंघमतो हस्सु गौणः संवत्सराभिधा ॥ ये त्वत्र सहस्रसंवत्सरायुषां गन्धर्वाणां वा रसायनसि
द्धानां नराणां वा कुलकल्पो वा मासेषु वा संवत्सरत्वं द्वादशरात्रिषु वासं वात्सरशब्द इति विकल्पादर्शिनस्ता
न्से सर्वे युक्तिमात्रानिरस्याः चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन्निति नियमान्नाहुल्यं तीर्थे यजमानशतैरप्य

भाट्ट भा० पा० ६

नुष्ठेयमितिज्ञेयं॥७॥चतुर्होतॄन्होमउपनयनाहुतिः स्वपतीष्टिरवकीर्णिपशुश्चेत्यादिकं लौकिकेऽग्नावेव
नतदर्थमाधानसिद्धआहवनीयोऽपेक्ष्यते॥अग्नीषोमीयंपशुमालभेततत्रपशुश्छागस्तस्यवपायामेदसइति
मन्त्रवर्णात्तद्यागरावप्राप्तः॥भाट्टभाष्यायांषष्ठाध्यायस्य४।८॥निरूपितउपदेशः अतिदेशइदानींनिरूप्यते॥
तत्रदर्शपूर्णमासयोर्ज्योतिष्टोमेचप्रयाजादयोदीक्षणीयादयश्चधर्माःश्रूयन्ते तेनकेवलंयज्ञ्यथा
येनसर्वैकर्मैकस्यात्याप्तिर्वरनुष्ठापितुप्रधानमन्त्राःस्वप्रयुक्ताःअपूर्वभावनाचसर्वत्रधर्माभिधत्ते अतः
नतत्सकरणाश्रवस्थितःसंनोऽमन्त्रो।प्रतिदेशोनैवगच्छति॥सचातिदेशस्त्रिविधःप्रत्यक्षवचनान्नामधे
याच्चोदनालिंगानुमितवचनाच्च।आद्यंयथा॥इषावेकाहेज्योतिष्टोमविकारे॥इषुंत्रिवृत्तिंकरोतीती
त्यादिनापिचोदकप्राप्तानांत्रिवृत्त्वानांविकारःद्वितीययमानमितरान्प्रवेनेनेतिइतरान्तस्मलोहि
तोष्णीषाऋत्विजःप्रचरन्तीत्यादिकंश्येनागज्ञातेअतिदिश्यतेवचनेन।एतेद्वादशागानाभेवपचहर्वी

तभ

पीतिवैश्वदेवपर्वणि पद्गृह्यरांत देववरुणाग्र प्रासे प्राप्ति दिश्यन्ते तेननन्वा पिवार्थत्वानि वास्तानि हवी
षी त्याघास्क त्यैतयोनव प्रयाजाइत्यादयो विधयस्व स्वतन्त्राप्युपतिष्ठंते ॥१॥ गीतिषु सामाख्येत्युक्तं केवली पुरथं
न्तरं गायती त्यादो श्व भितास्प्र र ॥ नो नुमइ त्यस्याम्ट चियागीतिः साकुवतीव तिदिश्यन्ते ॥ गीति विशिष्टापाङ्गृचः
सामशब्दार्थं न्येन त्तं भवेदिति गीति मात्रं सामेत्यत्रो पपादितं ॥२॥ कुंडपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहो
ती त्यत्र शब्दो ऽस्ये वे कमेधी पत्तइत्य कंतन्न नैय मिकाग्निहोत्रवा चिश द्वप्रयोग स्य हमीन ति दिश ति ॥ गुण
योगमंतरे णान्यत्राहृस्या न्यत्र प्रयोगादर्शनात् ॥ स्वंवरुणाप्रघासे ष्वाष्टरैण्या निष्का सेन तु षेस्वाव स्टथं पती
त्यत्रापिक मांतरे सौमिकाव स्टय शब्द स्य हमी ति देशा स्पे इतिनामा तिदेशोयं ॥३॥ सोयं चरु निर्वपेद्गुहभ
र्च सकामइत्यत्रासिवे धांतापे क्षानचासावत्र इत्यत्तइत्यनुमी यते न्रू नमपमन्यत्रः सिद्धा मिति क
र्तव्यतां उपजीव्य फलं साधय तीति साचवैदिकत्व सामान्याद्दूविकोचोपातिष्ठते नलौकिकी ॥

अधिक्षायामिकोसेन ५

भाट्टभाषा०

अतः प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति तत्त्वाव्यानुमानिकाद्वाक्याम्नातिदेशः बलवान् श्रौतत्वात् तेन गवामय
नेज्योतिर्गौरायुरित्याहे कोहसंज्ञादं तिकर्मासि गव्यत्वेन प्राप्तिर्लोपिनद्वादशाहधर्मा न्लभंते ऽपितुनाम्ना
बलवत्वात्तद्धर्मा नेवे ॥७॥ इति भाट्टभाषाप्रकाशे सप्तमः ॥ ७ ॥ अथ विशेषतोऽतिदेशो निरूप्यते ॥ सौ
र्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादिष्विष्टिषु निर्वपतिस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवत्वमौषधद्र
व्यकत्वमित्यादिसामान्यादाग्नेयस्य विधानं तेऽपतिद्यते ॥ तेनयथाग्नेयेन स्वर्गः कृतस्तथा सौर्येण ब्रा
ह्मवर्चसमिति कथंभावः एरां सिद्ध ॥ एवमनेकदेवत्तेषु अग्नीषोमीयस्य धर्म ऐन्द्राग्नस्य वा
ग्ने संख्यासामान्याद्धिध्येनौज्ञेयः ॥ ऐन्द्रपुरोडाशे देवतासामान्यात्सान्नाय्यधर्मप्राप्तावपि हविर्योपा
गप्रतिदेवतोपेक्षया प्रत्यासन्नत्वेन वक्तेलीयस्त्वात्पुरोडाशधर्मा एव ॥ कृष्णलचरौ आप्यध
वाचिचरुशब्दप्रयोगात्तद्धर्मा एव ॥ १ ॥ आज्यद्रव्यकेषु उपांशुयाजस्य ॥ पयोदध्यामिक्षादिषु त

28

राम

न्नाप्यसा॥ एवं दैक्षे चाग्नीषोमीयपशौ तु कटिरालसामान्याद्दैवतैकत्वाच्चाग्नीषोमीयपुरोडाशविध्यंतः
प्राप्रोपि देवतासामान्यापेक्षयाह विषोबलीयस्त्वात्पशुप्रभवत्वसामान्यात्सान्नाय्यविध्यंतः॥ तत्रापि सा
क्षात्प्रभवत्वेन गतिमत्वेन च पूर्वपक्ष एव। पपएवध्वनीमत्तमामिक्षे स्फत्तमत्त सान्नाय्ये पयोद्ध्मीस्व प्रवृत्ते तोय
मवत्तेषुत्व ग्नीषोमीयपशौ रेव विध्यंतः। आलभविशसनादिसामान्यात्॥ अथ तत्र चोदनासु विश्वजि
तायजेतेत्यादिषु तद्धितस्य चतुर्थ्यर्थेऽचर्वणीं यागार्थतया पयवं देवतादि नियुक्तास्ताश्च न्यदर्शात्तेता
मीषु चोदनासु सोमेन यजेतेत्यादि सामान्यात्सौमिकी विध्यंतः॥ द्विविधो द्वादशाहः सत्रमहीन
श्च। अहर्गणसंग्रहात्। अपि ताहर्गणसवादत्र सत्रेषु सत्रात्मनो विध्यंतः॥ अहीने च हीनात्मनः इति अव
स्यात्त सामान्यापेक्षया॥ ११॥ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदाभिचरन्सारस्वतं चरुं वा
र्हस्पत्यं चरुं इत्यादौ स्थानसामान्यापेक्षया देवतासामान्यं प्रत्यासन्नमिति प्रथमेपि तृतीय

साग्नीषोमीयस्यापि ध्यन्तः। चरमेपि प्रथमस्याग्नेयस्य॥ ३॥ जुहोत्युत्पन्नानामग्निहहोत्रादीनां दर्विहोमा
इति नामातिलवर्वी नकुतश्चिद्धर्मान् गृह्णीयुः॥ अथ स्मो ध्याय॥॥ यागस्य पूर्वप्रयुक्तावर्मा द्रव्यकृतेस
प्रमाधेते च त्रिविधाः वाक्यसंयुक्ता लिंगसंयुक्ताः प्रकृतिसंयुक्ताश्च तत्र प्रोक्षितानुलूखलमुसलाभ्या
मवहंतीप्रोक्षिताभ्यां दृषदुपलाभ्यांपिनष्टीत्यादौ प्रोक्षणा स्पष्टं तिपिविरूपेश्चानर्थक्याद्वाक्ये
नापूर्वार्थत्वं। प्रोक्षणादेः अग्नमसुवस्सुवरगन्मज्योतिरहमुञ्जितिमन्त्रः ज्योतिष्टोमे मन्त्रौ कल्पगल
गलानां तदनुपूर्वमुक्तं यत्र कर्ममात्रफलं देवतार्थत्वं भुजन्तोपि तु कल्पपूर्वप्रयुक्तमेव फलदे
वतप्रकाशपूतइति सेयं लिंगेनापूर्वार्थता मन्त्रयोः। व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्र व्रीहिरूपं हविः व्रीन्प
रिघीनित्यत्राविलसत्स्वापूर्वेणाजुहोतीति तेनहवनं क्रियतइत्यत्र चान्य क्रियारूपोहेतुः चतु
र्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्सेचहोत्रामावास्यामित्यत्र पौर्णमास्यामावास्योसमुदायो

राम

29

चनप्रोक्षणामंत्ररूपे चतुर्होत्रादीनां स्वरूपेण प्रयोजकानि ॥ आनर्थक्यात्पत्नी यंत्र एवं साधनी भूतं
हवीरूपं तं तत्स्वरूपेण । तत्स्वनीवारादिष्वपि अविशिष्टमतस्तेष्वपि प्रोक्षणादीनां प्राप्तिरस्तीति व्रीहिष्व
तिमनाहत्यैवाऽपूर्वार्थत्वात्प्रोक्षणादेः ॥ एवं धर्माणामपूर्वार्थत्वे सिद्धे विहितेषु प्युलूखलादीनां प्रोक्ष
णां अग्रग्नेब्रह्मवर्चसं रूपं स्याहं मुञ्जितिमित्यूहेन मंत्रः नीवारेषु प्रोक्षणांदूपरिधिके ऊहेन मंत्रो
विनाप्यनुकरणं रूपं स्य होमसाधनत्वं विनापि समुदायं चतुर्होत्राभिमर्शनं च । सिद्ध्यति ॥ न तस्य
मंत्रसामसंस्काराणां द्वारांतर संबंधनिमित्ता न्यथाभावलक्षणाऊहः क्रियतनीय इति सिद्धं ॥ प्र
वो वाजा इत्याघेकादृश्यर्चः पठितास्त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामन्वाहताः पंचदश संपद्यंते तत्त्वत्रिरभ्या
सः प्राथम्यधर्म इति याकाचित्प्रथमेस्थाने पठ्यते सा सर्वापि त्रिरभ्यसनीया ॥ प्रकेवाजीयात्तु
लक्षणापोपस्थितेति नापं त्वधर्मः ते न यत्र कुत्रापि याप्रथमा सात्र्यभ्यसनीया ॥ दर्शपूर्णमा

भाटृभाषाट

सावारप्स्यमाणोन्वारंभणीयां कुर्यादित्यत्र दर्शपूर्णमासयोरप्रवृत्तस्य पापथ्यमंप्रवृत्तिः साम्न्यारंभः ॥ नच
सौद्विनीयादिप्रयोगवृद्धेतिस्तु प्रवृत्तस्यैवाभ्यासइत्युक्तं तेन तत्सर्वारंभ इति प्रयमप्रयोगात्प्रागेवान्वारंभ
णीयान प्राप्ति प्रयोगं ॥ दर्शपूर्णमासयोः अग्नये जुष्टं निर्वपामीति मंत्रः सौर्यचरौ तु चरौ अग्निपदस्था
नेसूर्यायेतिपदप्रयोज्यस्वधामम सिधिनुहि देवा नित्यत्र धाम्यपदस्थानेपद्वत्तटसमयाः पुरोडाशा
भवति श्याकानामयने तत्र मां समसी न्वृहः ॥ पेच यज्ञे पूदस्थानेयच्छदार्थस्य प्राधाम्याच्छदार्थस्य प्रा
धाम्याद्बृहत्कार्ष्णे कृयज्ञप्रातिपदप्रधानार्थेन अहमेहेति श्राशास्तोयं यजमान इत्यादौ तु तस्यैव
धाधाम्याद्बृहत्कर्ष्णे बृहः आशास्त इमे यजमाना इति ॥ यज्ञायजीये सूयते नागिरा गिरेति कु
यादेरुहत्वोहोयमिति पक्षे वागिरापदस्थाने इरापदं प्रक्षिप्यते नदापि प्रगीतमेव प्रयोक्तव्य
स्यानवघ्नमेला त ॥ १ ॥ यत्र तु नेवारं चरुं निर्वपेदिति पद्मक्षाचीदमात्राचापिबीहिस्थापन्नानी

30

राम

वाराः। व्रीहिधर्मान्लभंते ॥ ४ ॥ तेन व्रीहीणां मेधसुमनस्यमानइत्यादौ नीवाराणां मेधइत्यूहः सि
द्धः। अग्नीषोमीयेपशौ अदितिः पाशांप्रमुमोक्त्वित्येकवचनांतो मंत्रः पठ्यते। अपरस्तु अदितिः
पाशान्प्रमुमोक्त्वेतानिति बहुवचनांतोपि तत्रैव पठ्यते। सोपि गुरौ लब्नन्यायकस्यनेति बहुवन्याय
न बहुवचनवचनस्यापि पाशावयवाभिप्रायेण योजयितुं शक्यइति तत्रैवावतिष्ठते न तु बहुपश्च
के प्रलक्ष्यते ॥ तथा द्विबहुपत्नीकेपि यजमाने संनह्योत्यस्य नोहः। अविशिष्टस्याम्नानस्यैकपत्नी
कप्रयोगविषये संकोचयितुमशक्यत्वात्। अत्र स्वैकवचनस्य निर्देशमात्रार्थत्वेनादृष्टार्थत्वा
न्न बहुपत्नीकस्य विकृतावप्यूहः ॥ प्रतिनिधौ चाधिकारान्त ॥ यत्र व्रीह्याद्यः प्रतिनिधित्वेनोपादी
यंते। तत्राधिकारेणैव मंत्रः प्रयोज्यः ॥ ५ ॥ अभ्युदयेष्टौ दध्नश्चरुमिति पयसि चरुमिति च दार्धिम्य
त योः सप्तमीनिर्देशात्खराणां कार्ये विनियोगइति मन्यमानमानस्योत्तरं कमोत्तरपक्षेत या

स्तु ॥ प्राकृतानामेव तेषां पूर्वाभ्यो देवताभ्यो पनयमात्रं विधाय तदनुक्तं षष्ठे तेन तत्र प्रदेयधर्मा एव प्रव
र्तन्त इति ॥ अश्वमेधे ईशानाय परस्य तन्त्रालम्भे ते तियोगं विधाय पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीति पर्य
ग्निकरणान्तां गरीतिर्विधीयते ॥ तयाच प्रत्यक्षविहितया निराकांक्षई शान प्रयोगे वचनेन चोदक
मपेक्षते ॥ ९ ॥ नवमोध्यायः ॥ ॥ ९ ॥ उपकारदृष्टभावेन पदार्थानां प्राप्तिरिति स्वयंदिनं बर्हि भवतीत्यादीन
वनादयस्तत्साधनभूताः मंत्राः प्रभ्यादयश्वादिदेशात्प्राप्ता अपि बाध्यन्ते ॥ एवं प्राजापत्ये ष्वत्ते चरुरिति
वैपेष्वतत्कस्मं ॥ लमायुष्कामइन्यशापि वै नूप्यलक्षणोपकाराभावात्तकुसलेषु नावघातः ।
सोमे दीक्षणीयादीयं थे राजसूये तु मनीष्याय थे स्यार्थं वनारंभणीयाये क्षते । दर्श पूर्णा
सासावारभ्यमासा इति वचनात् । अन्यत्र तु दर्भ हृत्ते ॥ खले वालो यूपो भवतीत्यादौ सि
द्धायां खले वात्याद्यमपेक्ष्य न तहोतव्यमिति छेदनार्थो ऽस्त्राहुतिर्लुप्यते ॥ छेदनाभावे हूर

३१

ज्य

राम

लोपात। अथैतत्पृसाभिमुखमित्यर्थः। उत्तमे प्रयाजे यस्य मा साप्रधानदेवतासारका संमग्निस्वाह्वावि
ष्णुस्वाहेत्यादीनां अग्न्यादिपदानां सोर्यादिषु विकृतिषु निवृत्तिर्नुन्ना यत्वात्। ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीय
पशुधर्मसंदेशे अग्नीषोमीयं पशुपुरोलाशं निर्वपतीत्यत्र पुरोलाशे अग्नीषोमीयत्वमङ्गसत्त्वदेवतासंस्का
रेण दृष्टेनैव द्वारेणोपकुर्वन्नदृष्टार्थे इत्यसमदेवत्येपि पशौ निवर्तते। सौर्यं चरुं चरुशब्दे याज्ञिकप्रसिद्ध्या
नवस्रावितान्तरूष्मपक्वे ओदनेवर्तते॥ आदित्यः प्रायणीयश्चरुरित्यत्र अदितिमोदनेनेति वेदेप्युक्तत्वा
दुत्। तेन चरुमुपदधातीति स्थालीं चरुशब्दो गौणः॥ चरुरोदन मेदस्यात्स्थाल्यामेव सप्यते॥ न
स्मृ मेयः सप्तवनवाप स्ता पर्नोमित्यादीनां लोपः॥२१॥ कृष्णलेचरो घृतेन श्रयपतीति नु च नात्साकं
कर्मव्यञ्चः। सचरुपरसपुराहतिन्तक्षणास्यमुख्यस्यतत्त्वासंभवात्॥३॥ उत्पत्तिकालामात्रे। पुरोडाशो
शानास्तकबसमस्तगोर्थे उपस्तरणाभिघारणे तु मसलेषु नत्ससेगोसंभवा लुप्येते॥ चतुरव

माद्दक्षा षा०

32

नन्तु होतीति अप्युपस्तरणाभिघारणाद्यवदानप्राप्तचतुःसंख्यानुवादेन तत्होममात्रं विधीयत इति चेत्तु
स्यानुनासिकेलान्नत्वप्रापकं॥चेत्तु पाकार स क्षपतीति वचनात्पाकबलान्नोभक्षणामपि पिगोराच्छुष
कारं विधीयते॥ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यादिति यदानदृष्टार्थं लादानत्यर्थं तेषामृत्विरेवाह विशेषद
नं तु तथा।दत्तस्य दानायोगेन प्रतिपत्तिमात्रलाभस्य॥आनतिरूपकार्याभावादेव सत्रेष्वृत्विग्वरणाद्दक्षि
णा च नास्ति म्ऽ तेज्ञापामायुराशा ख्यद्रव्यादीनां लोपः॥अग्नीकृतमरणस्य स्वर्गकामस्य विहितस
र्वस्वारन्नाम्नि एकाहे आर्भवस्तोत्रकाले तु ब्राह्मणाः समापयतमेयज्ञमिति प्रैषमुक्त्वा ऋत्विग्भ्यो दत्वा यजमा
नो म्रियते तत्रापि श्रौतप्रैषबलात् प्राप्यते एवऋत्विग्भिः क्रतुसमापनं कर्त्तव्यं॥यथोक्तं॥प्रधानस्य मर
णे नाप्रधीनद्रव्याणि प्रवर्त्तयन्तीति तत्राप्यार्भवात् प्रागुक्तायुराशास्तु इमा बुद्धि॥हिरण्यमात्रे पादद्दात्वा त्यादि
कं तु सत्रेपि भवत्येव वक्ष्यामाने पवमानेऽग्नये अतिदेश्या दग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपतीति प्रत्याप्या

राम

अग्निहोत्रहवण्याअग्निहोत्रहवण्याअग्निहोत्रस्थानारंभात्तद्वनत्वाभावेपित्तस्ययज्ञियैश्चेतुभिःसहेतिदत्तदर्थःप्रा
गेव परिकल्पितत्वात्॥ त्रिगुणायापिनयैव निवीयःकर्तव्यः॥ द्यावापृथिव्यांधेनुमालभेतवाप संवत्समोदुग्धवभानि
ति मिति धेन्वादिशब्दानांगोजातीयेषूढत्वात् छागस्यैवपाप्तिरितिलिंगप्राप्तस्यछागस्यनिवृत्तिः॥ वीपव्यंस्वेतु माल
भेतेत्यादौ साधारणैर्ध्यैत्वादिगुणैर्नतस्यनिवृत्तिः॥ पितृभ्योनिर्घातेभ्योभिवान्यायेडुग्धेमंथमिति श्रुतेर्मधु
वैश्वपुरणपक्वान्नसेवृणा॥ प्रकृतौनहीति॥ तत्तःपदार्थधर्मस्यक्रमेस्यबाधेपिनप्राकृतंपदार्थोनिवर्तत इति
मयेपिप्राकृतमेवपेषणं॥१॥ पुनराधेयेपुनर्निष्कृतोरथोरथोदक्षिणाहत्स्रजवासश्चनादिकादक्षिणा
एकादेयैतसेवमाक्षिकायांअग्न्याधेयदक्षिणायानिवर्तिका॥ तैकृतैवानत्तेःसिद्धत्वात्॥ उभयोःदातौनि
त्वनसमुच्चयविधायकं॥ अग्न्याधेयेऽग्न्याधेयिकीःपुनराधेयेपुनराधेयिकीस्वदत्तातीस्कुभयापेक्षु
यात्तस्रवृत्तेः॥ पाकाभिधारणाउयोन्वाहार्यधर्मावत्सवासच्चादौनप्रवर्तन्तेस्वरूपनाशात्स्वरसादिमा

प्रयोजनाभावाच्च॥ गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्चेत्यष्टौ दृश्य
शान्तं दक्षिणोत्तरवत्स इति पदं व्याकरणवगतं गवादि संख्या प्रकृतं क्रतुर्दैनं कृते वात्यक रणं सङ्ग्वेतलातप्रकृतत्वे नै
वतस्याप्त स्तम्पृदस्यानर्थक्यापातात्चानाप्यनादीनत्येषां बहुवचने नानिर्देशात्तनाप्यश्वादीनु अमुख्यत्वात्तेषां तस्मा
न्मुख्यत्वादस्त तस्मुपकारकत्वाच्च गोरेव निर्देशः॥ इति नायमर्थः॥ गवादि द्रव्याणि तस्यो गोभ्यो दश शतं दक्षिणेति
तस्माद्धवामेध्यमेरव्यासाच्च दक्षिणा विभज्यदेया॥ विभागश्चादेशाद्देदीक्षाक्रमवाक्ये अर्द्धिनो दीक्षयनीयादी
क्षयतिपादिनो दीक्षयतीति समाख्यातत्वतात्त सचेत्थं कृत्स्ने द्व्यपंचविंशतिधा विभज्य मुख्येभ्यस्तु र्श्यो द्वा
दशभागानर्द्धिभ्यः षड्भूतत्तीयिभ्यश्चतुरः पादिभ्यस्त्रीनिति विभज्य देयात मुख्यापाश्चतद्धंद्वयसाम्ये नावि
भज्य रहत्रो पुरिति अश्वादीनां त्वनिर्देश इति रेव॥३॥ अस्याः प्राकृत्याः गो संख्याया निहृति नैमितिकापर्दिसाम
मपहरेपुरेकां गां दक्षिणां दद्यात॥ आदेमिदग्धे सोमे पंचगां दद्यादिति चान्नश्राद्धे स्मे अश्मयस्वाहाक्रति

राम

काम्यस्वाहा इत्यादय उपहोमाः न प्राकृतानां नारिष्टानां कार्ये विहिता इति न तान् बाधन्ते न स्रुचो मयेपु होमान्तां समुच्च
यः शममयं बर्हिर्भवतीति तु बर्हिः शब्दनाक्षिप्ते कुशकार्ये विहिताः शराः कुशान् बाधन्ते । विधिशब्दस्य मन्त्रत्वभावे वः स्मृते
न चोदना । आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादौ यो विधिशब्दे देवतावाची शब्दः स एवाग्निमावहेत्यावाहनादिषु अपि प्रयोज्य इत्
तु न त्वपरोऽपि मन्त्रैरेव मन्त्रार्थस्मृतिः अग्नेरिति वदेत् । अयं नियमः एवं कृते प्रयाजादिपदमेव निगमेषु प्रयोज्यं न तु आदित्यादि
पदं । अपूर्वे यावत्काम्ये सादौ तु पदद्वयमपि निगमेषु प्रयोज्यं स्वप्रमात्रे रोपदेनैतत्र गुणस्योपस्थितत्वे योगाद्
दध्य दाज्येनान्याजानामन्ते । तिन दध्यदाज्यमिति द्व्यां तत्र दध्य च तदाज्यं चेति कुत्स्यात् तस्य शब्दस्य वि
चष्टौ तु विशिष्टान्यतावि दात । तेन अन्वयाज्जुषेतापुज्यपय इति पयस्यापय । शब्दो वर्तिते तस्मात्सदनन्यबा
देवं आज्यशब्दोऽपि दधिपदाज्यमिति नत । देवा आज्यपा आवहेत्यादिषु आज्यपयुक्तेषु निगमेषु आज्यपश
ब्दे आज्यपशब्देन प्रयाजानुयाजानां ग्रहणात् इति न केवलानुयाजनिमित्तं दध्यहाज्यपानिति मन्त्रो विक्रिय

ते ॥४॥ यत्र द्यावापृथिव्य एककपालो वैश्वदेवद्विकपालाः एककपालानि देवतीभित्यादौ प्रथमोपस्थितस्य प्रयोगे कारणाभा
वादाद्यन्त एकेन त्रिभिर्वा मैत्रैः कपालानुपदध्यादन्येलुप्यन्ते प्रयोजनाभावात् ॥ सर्वसामिधेन्यामाप्या द्यावापृथ्वी पा
ठाने । यत्र सामिधेनीविवृद्धिरेकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्येति तत्र प्राकृतीभ्यः पंचदशभ्यः पंचदशभ्यो सा
पाकाः ॥ पूर्वमिसमिंधनप्रकाशिका ऋग्वृत्तानेजमाः ॥५॥ सत्रेषु तिदेशाद मेष्टलिसुप्राप्तेषु षेपेयजमानस्तेस्म
त्विजइति यजमाना एव आलेक्षोपेविशो पतेइत्यत्विजांनिवृत्तिः ॥ अथोत्तरप्रसिध्यादृष्टादशादृहेसत्रेशवृत्त
त्रासनो पाय्ये चोदितत्वे बहुयजमानत्वात्तीतिनस्य सत्रत्वं यजतिचोदनाचोदितत्वमपास्तोति द्विरात्रादि
वदहीनत्वमप्यस्ति ॥६॥ अग्नीषोमीयपशुमालभेतेत्यत्र लक्षस्य प्रोहविष्ट्वं अवदानस्य कृतो हविः
संस्कारार्थत्वे न हृदयाद्यवदानं तद्धविरिति नियमात् । अवदानं च हृदयस्याग्रेवद्य यथ जिह्वायाः अ
थ वक्षसः इत्यादिवाक्ये हृदयादीनामेवावयवानाम् इति तेषामेव बहुत्वात् एकादशपशोरवदानानि

राम

निर्द्दिष्टं स्वधर्मीति संख्याविधानादेकादशम्यवस्थपरिगणितेभ्यो हृदयादिभ्योवदानं नाधिकेभ्यः। चातुर्मास्येषु मा
कमेधीयान्तर्गतात्तायां त्र्यं गं त्रातां गव्य हृमेधीयायां माज्यभागौ यजतीति चोदकप्राप्तौ व्यावृत्त्यर्थमिति तिनप। ऽसंख्याया दो
वत्रयापत्तेः। पावधूतेतिकर्त्तव्यता यानिराकांक्षा गृहमेधीया चोदकमाकांक्षते। तस्मा घत्रप्राके तमंगं निर्गुण
कतंत्राप्पर्वे त्वमिति। नियमादस्य वैव गृहमेधीया। तत्रैव स्विष्टकृदिडादिकम पिप्रत्यक्षं स्कन्तत्वाद्विशेषाकांक्षो
यमेवाप्रत्यक्षस्कन्दादुमदेवताद्रव्यदेवतादयश्चोदकप्राप्तास्तान्बाधन्ते ऽतएव प्राके तस्वादिरोऽस्यो भ
वृतीति स्केतं स्वादिरं श्रौदुम्बरे स्यो भवतीति स्कपाडे बसपा बाधन्ते विकृतौ। तथा सोमारौद्रं चुरुहभि
वेपेषु कृष्णानां व्रीहीणां नैरुतं चरुं निर्वपेत्कृष्णानां व्रीहीणामित्यादौ व पिदुमगुणविशिष्टकर्मविधा
नादुपदिष्टा व्रीहयो यवान्बाधन्ते॥ यद्यपि चतुरवत्तीयजमानः सादयपंचावत्तैव वपा सत्त्वावदानादे
शेन पंचसंख्याविधीपत्तेन चोदृद्दे प्रभृतमवदानं वपा विशेषेषु शंक्योनी। तिवपा यहस्ता सर्वेषामवदाना

गादृभाष्य

35

नामुपलक्षणं ॥ ततोहविष्युअवदानप्राप्तौ हि द्विरवद्यतीति वा कामं र्थवद्भवति पंचत्वं चोपस्तरणाभिघा
रणाभ्यां द्वैध्या संपादनीयं ॥ ७ ॥ पित्र्येष्टौ नाथेष्यं त्वर्णी नेन होतारं । अनारम्य च श्रूयते यजतिषु येयजामहं क
रोति नानुयाजेष्विसाद्दौ वौष्ट प्राप्तवरणार्दि निषेधग्रहणाद्विकल्पः स्यात् तन्नपक्षे शास्त्रस्पमिथ्यात्वकल्प
नापेक्षया वर ॥ लक्षणाया पर्युदासाश्रयणं ॥ नचानानुयाजेष्विति सत्रानुयाजेष्विति समासापत्तिः सहादिमावया
राज्ञः पुरुष इत्यादाविवक्षेपे समासाभावे दोषात् ॥ तदयुक्ता क्वाथः । पित्र्यायामार्थे यवरणाव्यतिरिक्तं प्रकृतिव
त्कुर्यादिति अनूयाजव्यतिरिक्तेषु यजतिषु येयजामहं कुर्यादिति च ॥ तस्मान्नात्र विकल्पः । किं त्वनुष्ठानमे
वातदयेप्रतिषेधाद्बाधः शरैः कुशानां प्रमाप्ना नाद्बाधः स्वयंदिनेर्थलोपाद्बाध इति त्रेधा बाधः सिद्धः ॥ नतै
पशौ करोति न सोमे इत्यत्र उपदेशेनातिदेशतो वा यथा सोमस्य आज्यभागौ न स्तः एवं पशावपि न स्त इति द

राम

र्शनमुखेन प्रतिषेधो यं तस्मात्पशो आज्यभागयोर्विकल्पः ॥ अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरा

त्रेषोडशिनं गृह्णातीत्यादौ लगत्या वाक्ययोस्तुल्यबलत्वादितरेणावाधायोगाद्विकल्पः॥ जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयात्। गवेधुकयवाग्वा वा जुहुयात्। अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवेधुकाश्चेति पयसाग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र नाहुतिर्वै जर्तिलादेः प्रतिषेधः वाक्यभेदात् अनः स्तुतिमात्रमेततत् एवमभिघारयतीर्द्वेयं व कौः नाभिघारयेः होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमग्निहोत्रं इति न जूवद्वाक्यं अभिघारणे एवं नः स्त्रीमेव होत व्यमित्यनयोरर्थवादत्वदभिघारयेद् द्रायोसेपस्य निदध्यात्तेषु जुहुयात् अयथार्थं महुती जुहुयादित्यत्र दोषभंगीकृत्यापि कर्तव्यम भिघारणम निप्रशक्तत्वादिति। दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीत्यादि नाविशेषशास्त्रेणाबाधः। जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते पदन्वञ्चौ पुरोडाशौ उपांश्वनुयाजयंतरा यजत्यजामित्यौत्वायेति पुरोडाशयोर्मध्ये विहितो उपांशुयाजस्तन्मध्यकाल एव विधीयते। तत्र चोपलक्षणाया पेयुपलक्षानयायादसोमयाजिनोग्नीषोमीयपुरोडाशाभावेपि आग्नेयानंतरमुपांशुयाजो भवत्येव॥ दशमोध्यायः॥ १०॥ समाप्नोति देशः। एवमुपदेश्यातिदेशाभ्यां प्राप्तानां

दिः पुरुषार्थानामेवरानारीनां प्रतिषेधो न क्रत्वर्थानां विकल्पापत्तेः। आहवनीये जुहोतीत्यादिसामान्यशास्त्र

बाधके जुहोति वर्ल्मनि जुहोतीत्या ४

३५

…शाखा ११

36

मंगा[illegible]नामिपतावधारणार्थं तृचाध्याय आरभ्यते ॥ तत्र दर्शपूर्णमासयोः षडपि प्रधानानि संहत्य फलं साधयन्ति
॥ तेषां चास्ति [illegible] सर्वोपसंहारापेक्षा ॥ तानिवसौ । यद्यादिकाम्याः प्रयोगाभ्यस्ताः फलमधिकं जनयन्ति ॥ न
त्वदृष्टार्थानामवघातादीनां यावत्फलोदयमावृत्तिः । अयनेनेह पयसो बलसंस्कारार्थं तत्र यावत्प्र । सर्वौषधस्य पूर
यित्वा बृहस्पत्येमदुपधातीति हि तैः । सर्वौषधावघातोऽदृष्टार्थलाभावात्सकृदेवानुष्ठेयः । एवं च प्रयोदीनपि त्वदृष्टार्थो
न सकृदेवानुतिष्ठेन्नावसन्तायकपिञ्जलानालंभनेत्यादौ बहुत्वं त्रित्वेनैवोपात्तमिति नाधिकसंख्याप्राप्तिः ॥ साम्नाय
ये तु रूस्मीमुत्तरादोहयिले सन्नयावन्त्संदोहननं त्रित्वेनैव पर्यवसानं बहुत्वस्य ॥ नाम्नैतां राविकुमारः अपि पयो
लभेत्तद्गतिवचनात् । दर्शपूर्णे आग्नेयादिभावना पृथक्पि पृथक्करणां सा स्यात्पञ्चदश कपालपर्यन्तं तासां क
थंभावापेक्षायां तु सकृदाम्नातानामेवाङ्गानि सकृदेवोपतिष्ठन्ते ॥ पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेतेति त्रयाणां

युगपदङ्गतेनानुष्ठानेऽथ कृत्प्रयोगेनाबाधायतेऽस्तेत्र मंगानि । एवमपि आग्नेयकलश्रीवमालभेत सोम्यं

नाम

चवस्तु माग्नेयं कुसम्भीवामिश्र त्राग्नेययोः सान्नाय्ये देशकालकर्तृणैक्याद्विधि पपसोरिवयुगपत्प्रधानं न भवति सो
मयेनस्यैव प्रधानात् । क्रतिपाठवगतक्रमवाधाच्च ॥१॥ देशः सुमादिः कालो दर्शादिकर्तारोध्वर्य्वाद्यः एतेषां चैक
त्वं न तु प्रतिप्रधानं पृथक्त्वं ॥ तथापि दर्शत्रिके पौर्णमासत्रिके च कालभेदादन्यान्याधानादंगानां पृथक् प्रयोगः
वहरणप्रधानमेव तु विहारद्वयं पृथग्पारण्याहवनीयो विभज्य स्थापितौ ॥ तत्रस्थपनेषु हवींषि अध्वर्युरुत्तरेविहारे
आसादयति माहुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्नित्यत्र देशभेदात्कर्तृभेदाच्च उभयत्रांगानामावृत्तिः ॥ चा
तुर्मास्येषु पंचर्त्विज इति वचनाद्धर्माद्यपसेवे । आपराग्निकाः पत्नीसंयाजाद्यः प्रतिप्रस्थात्रा कृता माहुत्या उप
कुर्वन्तीति ते पित्र्यावर्तिनः ॥२॥ सर्वक्रतुयोक्तितानामग्नीनां साधकमाधानं सर्वक्रतुस्तत्रमेव ॥ आधानं गतेपव
मानेष्टिमारभ्य पात्राणि धार्याणि यावद्देहं । आहिताग्निमग्निभिर्दहंति यज्ञपात्रैश्चेति तेषामंते प्रतिपत्तिदर्श
नात् ॥३॥ वाजपेये अग्नावेलमवमेकादशकपालं निर्वपेद्धामनो वैहि दक्षिणा सोमापौष्णं चरुं निर्वयति श्या

कृ॰भा॰सू॰१

३२

37

भोदक्षिण॰॰॰ पादौ दक्षिणाभेदो वार्द्धे मेदस्तत्स्वप्रयोगभेदात्॥ अन्यथा एकया दक्षिणया पश्वाम्नातानां पुनर्दक्षिणा
म्नानं वैयर्थ्यापत्तेः॥ अग्नेषु प्रातिप्रहे ष्यपृषदाज्ये केचित् पि पुरोडाशेषु प्रतिपुरोडाशं अष्टौ कपालानि॥ अवरक्षो दि
वः सपत्नं वध्यासमिति मंत्रस्तु नव प्रत्यवघातं तन्त्रेणोपप्रयोगे तन्नियमफलं सिद्धेः॥ क्रमाविवासायाकं इयती
सुकं तत्र मंत्रः॥ इष्पे त्वा सुभूतस्याय इति मंत्रो युगपदने केचित् पिके इयने पुनर्वेव॥ एकादशोध्यायः॥११॥
पशावैष्टिको विध्यंतः वितनेच पश्चात्त्रेमध्ये पशुपुरोडाशं अग्नौ घृते अग्नीषोमीय स्वतं यथा प्रचर्याग्नीषोमीयप
शुपुरोडाशं निर्वपतीति। समन्नाविध्यंते पृशोयत्तित पुरोडाशस्तदीयान्येदांगानि उपजीवति न पुनः स्वार्थं
त्वयंगान्यनुवापयति। सोयमन्याथोनुष्ठितानां गस्यान्येनोपजीवनं प्रसंग इत्युच्यते॥ तत्रापि पशोरङ्गा
न्यभागावघातादिकमंगं नास्ति दशत्तदंशेकृतार्थत्वात् प्रयोगवचनस्तान्याक्षिपमेव पशुपुरोडाशे

॥१॥ विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वं॥ अयपेदाग्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदि

राम

द्वायप्रदात्रेपुरोडाशमेकादशकपालं दधिमधुघृतमापोधानास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यं पशुकामः इत्यत्र संसृ
ष्टवीधित्र पंच प्राजापत्यानि तेषु दक्षैकदेशविकारत्वाद्धर्मत्वं नावमावास्यायां इति वधन्त्वदपेक्षा॥ मधुद्रव
योराज्यविकारत्वमध्यमे सिद्धं॥ अतो मधुघृता पाडपांसुयाजविकारत्वेन वात्रे धौपी रा मासामिति वात्र
घ्रा पेक्षा॥ इतरा तिस्र उभयसाधारणानि॥ आग्नेय विकारत्वात्॥ तिसृष्वयो नुग्रह न्यायो [illegible] क
मेवतंत्रं॥ मुख्ये वा पूर्ववचोदनाल्लोकवन्नं॥ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद् पराह्णे सरस्वतीमाज्यस्य प
जेनेति अध्वरकल्पेष्टि तंत्र त्राघंहाविरैन्द्राग्नविकारत्वाद्दर्शिकं तंत्रमपेक्षते॥ द्वितीये मुपांशुयाजविका
रत्वात् पौर्णमासतंत्रं मुख्यानुरोधाद्दार्शिकमेव तंत्रमुपजीव्यं॥ आग्रयणेष्टौ ऐन्द्राग्नवैश्वदेवद्यावापृथि
व्यानि हवींषि तत्र द्यावापृथिव्यस्यैवैश्वदेविकैककपाल विकारत्वाद क्विप्रसृ न वर्हिरपेक्षा॥ इतरेषा
मुन्नतोदासीनत्वान्नाम प्रसृत्ते आग्रहः॥ अतः कामभोजिन्यायेना परोपसृतनमेव वर्हिः॥ कास्ये भा

पौर्णमासि ४

त्यं गुरुच्छिष्टे च भो अभिति शिष्यनियमाद् उदासीनस्यापि गुरोः कोस भोजनमावश्यकं तेइदं तद्रूमं॥ ९ ॥ एकार्थास्तु
विकल्पेरन्यथा वीहियवादयः॥ नानाध्यायो क्ति मेत्राणां कर्मार्थे लेन पर्वसु॥ मंत्राणां करणत्वेन तद्दत्ते कर्मणः कि
युः॥ ॥ ब्राह्मणानामाह्निज भिति॥ कर्मकारवद्द नाम क्षत्रियो पाजे कोयस्य केग तस्यैवि शेषतद्दीतरमाय
णे निदाम्नवर्णान्तः चतुर्द्धाकरणामंत्रे षुब्राह्मणानामिदहेविरीतिमंत्रलिंगात्त्वब्राह्मणानामेवार्लिंसं॥ ७॥ ॥ भग
गर्द्धशिवरामतीर्थ शिष्यो मुनिनारायणतीर्थनामधेयः॥ मनोदधिका स्विभाद्रभाषाय्यन्नभाद्रजेपयंभवे
शहेतो॥ ८॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यभगवच्छिष्यशिवरामतीर्थरजपादशिष्यश्रीनारायणतीर्थ
मुनिवरविरचितभाद्रभाषाप्रकाशिके यं समाप्तिमगमत्॥ ॥ द्वादशोध्यायः समाप्तः॥ ॥ श्रीरामः शरणं मम
तिपरमोमंत्रोयं॥ ॥ संवत १८३९ चैत्रमासेकृष्णपक्षे ८ वारवीहस्पतेके पोथी समाप्तः॥। ॥ ॥ राम

भगवत्पदपंकजान्विनिर्गतबुधगोविंदचतुर्दशी रामनाम॥।

वमादिव्यवहारसिद्धावुपयोगः॥ एवं वरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयादा॰ अपि समुत्पन्नामे
वानुवादकाः॥ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्च
सेन पुनाति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधा
ति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन्पशून्दधा
ति यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान्भवतीति॥ अत्र त्वा
न पदे पि जोपक्रमोपसंहारैकरूप्यादेकवाक्यत्वावगते रूपत्वात्तिस्त्रि प्रत्यरणा व रुद्धे उत्पन्नाशीष्टस्यापि वै
श्वानरस्य द्वादशकपालादिवाक्येन कर्मान्तरविधिर्नवापूर्वस्मिन्नेव कर्मणि गुणान्तरविधिः किन्तु द्वादशकपालस्यैवाव
यवकपालस्तुतिः॥ कर्मवत्त्वं मीमांसायामेकेनाचितिसामान्येन स्तूयत इत्याह॥ तत्त्रिवृत्यादिजातिसारूप्यप्रशंसामात्रमलिंगम
मगायादिति॥ यजमानः प्रस्तर इत्यत्र यजमानकार्यकारित्वात्प्रस्तरे यजमानशब्दः॥ अग्निर्वा मिताद्युपाप्यो ब्राह्मणो
ऽग्निर्ब्राह्मणेन सह एकयोनिजातौ॥ मुखादग्निरजायत॥ ब्राह्मणोस्य मुखमासीदिति च श्रुतेः॥ आदित्यो वा एष एवा ते
जुर्वे वसान्ह्युपांशुजपन्देवो भास्वरत्वसाम्यान्निवृत्त आदित्यशब्दः॥ अपराह्णे वा यत्प्रेष्यः एवा यो ज्यामाद
न्यत्र गोत्वव्यतिरिक्तेषु मादिषु अपरिग्रहणान्तराले अन्यदर्शनार्थाः॥ लक्षणपदधातौ या

यामनिष्पाद्यत्वात्

39

यथोक्तं प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुरुणाः॥ अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवो ऽप्येक यत्नतः इति॥ यथा॥
यदाग्नेयोऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति॥ तावब्रूतावग्नीषोमावाज्यस्यना
वुपांशु पौर्णमास्यां यजन्न॥ ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्॥ ऐन्द्रं
दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयो ऽमावास्यायामित्यादौ युगपद्व्यदेवताकालत्व उपांशुत्वादिगुणविशि
ष्टकर्मविधाने ऽपि न दोषः॥ बर्हिराज्यपुरोडाशाहवनीयादिशब्दा वैदिकप्रसिद्ध्या संस्कार निमित्ताः प्र
पित्रीह्यादिव ज्ञातिशब्दा एव॥ प्रोक्षणीनिर्मथ्यशब्दा नु योगरूढा एव। चातुर्मास्येषु आग्नेयमष्टाक
पालं निर्वपेत्सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तदशाक
पालं वैश्वदेवीमामिक्षां द्यावापृथिव्यमेककपालं इत्यस्य संनिधौ श्रूयते वैश्वदेवेन यजेते
ति तत्र वैश्वदेवपदं श्रित्यायेनाष्टानां यागानां नामधेयमिति ■ यद्विश्वेदेवाः समयजन्त तत्
वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति योगादष्टानामपेतन्नामधेयं। एवं च नामान्वैश्वदेवेन यक्ष्येऽहत्ये

श३

वृस्य तत्तायां रूढत्वात् यागनामत्वासंभवे नामत्वासोमवत्तेति लक्षणाप्रमाणं ॥ अत्र तत्प्रख्यशास्त्रादेः पदस्य लोकात् सिद्धत्वान्नलघु
त्वं ॥ तस्माद्दधिमधुघृतं पयोदधानाउदकं तंडुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति निमित्तत्वाच्चैत्र यागं जेतव्य कामः इति श्रुतके मनु
वादेन । चित्रत्वविशिष्टलक्षणगुणरूपविधानेवाक्यभेदः स्यात् ॥ नामधेयत्वे तु प्रकृतयाग एव फलान्वयान्नैकस्मिन् वहिति चित्रा
पदमपि यागनामधेयं ॥ अग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्राग्निहोत्रपदस्य नित्यं इति व्युत्पत्त्या । निरूपगुणविधानं वा स्यात् ॥ धात्वर्थवि
धानेनुसंनिहितत्तरांत चाग्निपदमनन्यगतिकं ॥ उक्तश्रुत्यत्वेन तस्य धात्वर्थेनान्वयत्वसंभवात् ॥ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिर
ग्निः स्वाहेति मंत्रलिंगाद् विधेस्तिन्नस्य गुणस्य प्राप्त्या पकमन्य प्राप्तमात्रि ॥ अतोग्निहोत्रपदमपि कर्मनामधेयं ॥ श्येनेनाभिच
रन्यजेतेत्यत्रापि यथा वै श्येनो निपत्यादत्त एवमयं द्विषंतं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते इति श्येनवचनपदेन अग्न्यन्तपदस्य तत्र रूढमपि या
गनामधेयमेव न गुणविधिपरं ॥ वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्रोक्तानि मित्त चतुष्टयाभावेपि वाजसुरा द्रव्यं पेयम
स्मिन्निति न गुणविधानं ॥ विरुद्धत्रिकद्रव्याप्तेर्वाक्यभेदस्य वाचनेनात्र संबंधायोगात् ॥ न हि स पदद्व्यं सिद्धतः प्रत्यक्षा
त्वर्थस्य प्रगत्यफलेन च वाजेन संबंधकर्तुमीष्टे ॥ तथाहि वाजेन यागं यजेत स्वाराज्यमिति न वायागस्य फलं प्रति विधेयत्वं रूप
देवत्वं गुणत्वं च ॥ वाजगुणोप्यनुवादात्वं मुहेः पन्नंप्रधानत्वं च ॥ तत्र विधेयत्वादित्रयं ताप्यननुष्टेयं दोषभूतं च ॥ अनुवाद
त्वादित्रयं तान्नानुष्टेयं प्रधान ॥ चेति नेकस्मिन् साध्यत्वज्ञातत्वादिकं संभवतः विरोधविरुद्धत्वात् तदर्थे पि ॥ अपदोषोऽन्या
तः ॥ तमस्तु चेत्येवत्रविचारः प्रवर्तितो त्तेषु ॥ तस्मान्नामधेयं वाजपेयपदमिति सिद्धं ॥ पशुपेवजातीयकेषु वा पि भेदे
हि वस्तुतापियत्रापूर्वं कर्मविधीयते तत्रानेकगुणविशिष्टमपि न द्विधीयते विशिष्टस्यैकत्वात् न वाक्यभेदः स्या बोधः ॥

न३

षष्ठ्यादिस्थाभावाल्लोकवेदयोः पदैकत्वं य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एवामीषामर्था इति स्थि-
तं ॥ तत्र पदावधारणोपायाः बहुविधाः ॥ निस्स्वरपः ॥ मन्त्र नातिरिक्त स्वरवाक्य श्रुतिस्मृती इ-
ति वचनात् पञ्चजनान् ... मान्यत्ववत्स्वार्थभेदः ॥ न च ब्रह्मज्ञानतोऽन्यूनातिरिक्तवत्ता-
त् ॥ इत्याशङ्क्येत्याद्यो ... पिता स्वपर्यायः ... निस्व-
र भेदात् ... स्य पदस्य वेदलौकिकत्वेऽपि वेदत्वे ॥ नितिपदं तत्र समाभि-
व्याहारे सति तिङन्तं द्विवचनत्वं सुबन्ते षष्ठ्येकवचनान्तत्वं द्वितीया बहुवचनान्तत्वं वा भवति ॥ यत्ताहीयतं नद हीन स्याहीन-
त्वं ॥ प्रकृतः स्वः कृतोऽस्ति ॥ स्मृतिस्मृतीनु ॥ हीनपदस्यार्थभेदकौ ॥ न हीनो ॥ अहीनः ॥ अहीनः समस्तो हीन इति ॥ देवासः ॥ त्याद्यो लौ-
किकेऽपि भेदोऽपि ॥ भेद एव एकदेशन्यूनाधिकत्वेऽपि ॥ देवदत्तपदमिति प्रत्यभिज्ञानाद् भेदज्ञापकानुशासनाच्च ॥ अतः सि-
द्धो लोकवेदयोः पदानां तदर्थानां वाऽभेदः ॥ पदार्थश्चाकृतिरेव ॥ व्यक्तेर्लक्षणया आक्षेपसंभवान्न वाच्यकोटावनुप्रवेशः ॥
एवं विधीनां स्वार्थे प्रामाण्ये वादमन्त्रयोस्तन्निरूपितस्मृत्यर्थत्वेन स्मृतीनां तन्मूलत्वेन च प्रामाण्ये दर्शितं ॥ उद्भिदा यजेतेत्या-
दावुद्भिदादिपदानामपि वेदत्ववत्त्वात् प्रामाण्यं तत्किं गुणविधित्वेन यागनामधेयत्वेन वेति चिन्त्यते ॥ तत्राद्य उद्भिदा
यजेत बलभिदा यजेतेत्यादौ उद्भिद्वता यागेन पशुं भावयेदिति मत्वर्थलक्षणया ... तेषां नामधेयत्वात् सोमेन यजेतेत्यादौ तु सोमस्य

चिद्व्यप्रसिद्धे विरोधाभावात्। यथा त्रयाणां प्रत्यक्षश्रुतिस्वरूपत्वेऽपि न वेदत्वं किंतु दृष्टकर्तृस्मर
णात्पौरुषेयमिति भाष्यं। यद्वा स्मरणानीतिहासपुराणानि कुत्स्यानि इति नित्यवेदप्रयत्नेन प्रमाण
वादेतिहासादीनां विनियोगान्निसानित्यपौरुषेयो संयोगा योगादेतान्यपि नित्यानि स्युः तथा नेत्यानंत्येया
वेदत्वमाभाष्यमेवं॥ एवं मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं च षडंगमेके इति मंत्रवत् शिक्षादीनां
वेदत्वस्मरणात्स्यानंत्यमिति पूर्वः पक्षः दृष्टकर्तृस्मरणाद्वत्तेषामपि पौरुषेयत्वात् स्मृ
तिवद्वेदमूलत्वेनैव प्रामाण्यं न स्वातंत्र्येण। तानि सकर्मप्रयोगत्वे षष्ठ्यान्ति कल्पं वर्त्तानुपूर्वी
मेदे पिजाति शब्दवदर्थानां नित्यत्वान्न्याय्य षडंगमेके इति पूर्वः पक्षोपन्यासो न तु सिद्धांतः दृष्ट
कर्तृस्मरणाद्वेति वार्त्तिकं॥ मानवादिस्मरणानां होलाकाधिकाराणां चाध्येतृविशेषेषु क
विशेषेषु च परिग्रहो दृष्टप्रमाणो। पिनासो श्रुतिमूलकः नाहृद्या श्रुतिकल्पने प्रमाणाभावात्॥ त
स्मात् केषांचिद्व्याख्यानालिप्य परंपरापयाप्राप्ततथानुष्ठेयं। नित्यर्थोऽव्याकरणास्मृतिप्रामाण्या
द्वाधाएव साधवो न गावीगोणीगोतागोपोतलिकेत्यादयस्तेषामपभ्रंशाः अपभ्रंशाः प्रत्वा
त्॥ प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागादित्यत्र एवं वेदेऽपि शब्दाः प्रयोक्तव्याः एवं लोकेऽपीति विरो

41

न्त्रायंते ऽधैवं मोदमानाः इगोन्ति रंतीति वाक्यशेषात्। ननु देवप्रसिध्या प्रियंवादयरति भाष्यापद्यापी न्वा[illegible]
रुष्ठीः। किं मेषच्छगप्रसिध्या गजादयउतार्थप्रसिध्या वृक्षाद यइति संशये प्राणिनां त्रादार्थ वोर विल्वे व नि
त्यंपतमानानांप्रसिद्धिर्बलीयसी ननु देवधानांयथाकथं चिन्मांसके। नैकेरपि शब्दैर्व्यवहारमात्र मिष्ट
तं॥ पद्मान्तस मिंडापुवृहेदित्यादिस्मृतीनां समनिवधानां मातुलदुहितृपरिणायनाद्याचार सेध्यातिर्नि
वधनेभ्यो लोभसन्तके प्रः यांव त्यमनूनिरोधितो। वस्तुतस्तु मातुलदुहितृपरिणयनं नवि
गीतानप्रांजह मातुलस्य व यो वाभगस्ते पैतृष्वसेपीई व पाम्वे सिमंत्रालिंगा वगतत्वात्स्मृत्यभावे
।त्रिष्टेराद नत्वाच्च प्रसापिंडामिति सत्वं तु नाजिरात्र प्रानेव न्मतांतरामिप्रायो। किंतु देवान्पितृन्स
मभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभागिति स्मृतेरगनीषोमीयादौ भक्षक लोदुर्लभत्वात्पलपैतृ कस्यच निषेधात्त
दुभयं विनांक्रिमपाणं मासभक्षणं दोषहेतुरतस्तद्देवा न्नोह हरणं नेति ता क्षिपत्वा त्याः। नतप
त्यं पचान्वि हृ दिपशर्वो वा क्षपशेषात्सौत्रीवानवकादिकमेव ननु लोकप्रसिध्या त्रिहृ दृत्वादिक
मिति वर्णोकत्रयं वार्त्तिके॥ पिकादिपद पाना मर्थो म्लेच्छ प्रसिध्या [illegible] नस्या कोलो

...मांस्मृतित्वाविरोधात् ... स्यात्तेनापि प्रसक्तं प्रामाण्यं तेन पूर्वपक्षेण वेदविरुद्धेष्वर्थेष्वानन्तर्यात् स्याद्वेदमूलत्व
कल्पकत्वमपि न स्यादिति वार्त्तिककारैरुक्तं कोपे विरुद्धमिति विचारणा ... परिमाणादित्युक्तं वेदकल्प्यत्वा वे
द्विकल्पो नेति ... शिष्टस्य क्रमस्याकोपे सति श्रुते आचामेदित्यादिस्मृतिः प्रमाणमेव न तु कोपे इति वि
रोधे ... परिमाणत्वात् ... आचमनं हि ... मिति ... पदार्थः क्रमस्तु पदार्थधर्मः । अतः पूर्वं पदार्थः प्र
तीतिपथ्यावधर्म ... तु प्रमाणाप्रामाण्यं ... [illegible] ... स्मृति ... तु पौष्टे ... ति
[illegible] ... विरुद्ध ... विचारणा ... चेन वेदास्मि ... स्येवा
... स्मार्त ... तथा ... धर्म ... प्रमाण
... [illegible] ... वार्त्तिके ...
... [illegible] ... सर्वा
... धर्म ... [illegible] ...
... विरोधाद् ... वार्त्तिकमेव ... स्मृतिर्नो श्रुति ... सापेक्षित
... [illegible] ... स्मार्त ... [illegible] ...
... विरोध ... [illegible] ...

६

४

सं

पश्यंति वेदैकप्रमाणकेषु सर्वज्ञेषु तेषु भ्रमविप्रलंभकत्वादिदोषासंभवात् । दृश्यंते च क्वचित् क्वचिच्छा
खांतरेषु प्रणाः कर्तव्या इत्यादि स्मृतिमूलभूताः श्रुतयः धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्न इत्यादयस्तत्सा
मान्यात् सर्वमपि स्मरणं दृष्टमूलकमेव । यथोक्तं । आत्मीयात्परकीयस्य दौर्बल्यं न हि किंचन । प्रत्यक्षत्वावि
शेषेण स्वप्रत्यक्षसमहितादिति न्यायेन प्रत्यायिततराणां मन्वादीनां प्रत्यक्षलिंगाद् प्रत्यक्षतुल्यमतस्तदु
णीता स्मृतिरपि मूलमनुमापयेदेव । अनेकासु शाखासु विप्रकीर्णानामर्थानां सुखप्रतिपत्तये ए
कत्र नयनमर्थवद्भवतीति सिद्धं स्मृतीनां वेदमूलकत्वेन प्रामाण्यं । औदुंबरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृ
तिः औदुंबरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदिति श्रुत्या विरुध्यते सर्ववेष्टने सति स्पर्शासंभवात् ऽप्रमाणमिति भावः । प्रति
षिद्धे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्येकत्राप्यनुपसंहरणीयत्वात् यदुक्तं स्व वे
दे दृष्टानां सर्ववेष्टनस्मृतिमूलत्वं मूलं न मूलं तेन स्वं तामाव स्यात्स्मृतादि पि रस्य तेनेत्येवेन न मग
प्यत्वात् तत्सामान्यादेतरे श्रुतपात्वमिति भावे सैकृस्याः स्मृतेः रगामास्पदत्वं सर्वा सामपित प्रा
त्यापने भवता सा च प्रमाणं ॥ किं तु यावन्मूलं दृष्टं नास्ति तावत्तदर्थानुष्ठानेन कर्तव्यं प
रं विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति सूत्रं मिति वार्तिकं । हेतुदर्शनाच्चेत्यत्र वैसर्जनहोमीयं वासो ध्व
र्यु । यदि गृह्णातीति स्मृतेः श्रुत्यविरोधित्वेऽपि लोभमूलकत्वस्यैव हेतोर्दर्शनाद् प्रामाण्यमिति

धारयंतिमोदाहरणांचस्पष्टमवगम्यतेनैवमुदुंबरतायाइतिनानयोरधिकरणयोः योनरूतां भर्पेला
जुहोतीति श्रौतश्रपतेनघन्नंक्रियतेइत्युपक्रकरणेनहेतुकल्प्यमानसाधनाभावेनरवीपीदराद्विनान
विकल्प्यते अतुल्यबलत्वात् तस्मात्तेनहीतिस्तुमात्रंनतुयघरन्नकरणंतेनतेनहोतव्यमितिहिमा
देनव्यापिस्सूचनमत्रकर्तृवाक्यं उक्तदोषात् तदेवं विधिवन्निगदानां हेतुवन्निगदानां चार्थ
वादानांसिद्धप्रामाण्यंविध्येकवाक्यतयास्तुतिद्वारेव। एवंतत्तत्प्रकरणपठितानांमंत्राणामपित
त्तत्प्राकरणिकार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिंगात्तत्तदनुष्ठेयार्थस्मारकत्वेनदृष्टेनैवद्वारेणवि
ध्येककवाक्यता अत्रापिपूर्ववत्परस्पराकांक्षाज्ञेया। यस्तुमंत्रैरेवमंत्रार्थःस्मर्तव्योनग्रहण
कवाक्यादिनेतिनियमोनतत्रंशोकिंचिद्दृष्टंप्रयोजनंलभ्यतेइत्यदृष्टमगत्याकल्प्यते २ य
थाया वतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतोवारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदितिविध्युद्देशेप्रतिग्रहीतुरिष्टिः
प्रतीयते अथापिप्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत् सस्वांदेवतामार्छत् सपर्यदीर्यत सएतंवारुणं
चतुष्कपालमपश्यदित्युपक्रमेर्थवादः सामर्थ्याद्दातुरिष्टिं प्रापयन्प्रतिगृह्णीयादित्यत्रप्रतिग्रा
हयेदितिलिंचं श्रुतिमुत्थापयति यथावाहोतुश्चित्पूर्वंहविरघमाशत्विति मंत्रः सामर्थ्याद्वषट्कर्तु
प्रथमोभक्षइतिविधिमुत्थापयति एवमष्टकाः कर्तव्या इत्याह्निमन्त्वाहीनांस्मरणमपि स्वमललभ्यतां श्रुतिमनुमा

(margin, bottom) तामाभिश्च ग्रावस्तुतिपरायाः एतेवदन्तीयायाः ... तुर्थःपादोयम् ... वीराः होतुश्चित्पूर्वे ... मान ...

(margin, right) ...द्वितीयार्थस्य ... व्याख्या ... श्रीकृष्णः ३

स्य

काठकादिसमाख्यायाः कठेनप्रोक्तमितियोगेनप्रवचनपरतयावेदस्यपौरुषेयत्वासाधकत्वात्॥ इष्टकर्तृस्मरणाभावाच्चवेदस्यापौरुषेयत्वेप्रमाणं॥ अनुमानंच॥ वेदस्याध्ययनंसर्वंगुर्वध्ययनपूर्वकं। वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनवदिति १ नन्वेवमपिवेदेकदेशविध्यंशस्यधर्मप्रमापकत्वेपिवा पुरोवैश्वदेवपिष्टादेवतेत्यादेर्नामर्थवादानांविधिभावनाशत्रयानन्ततः पातिनांधर्माप्रमापकत्वाद्वेदस्याखिलस्य ___ इत्यखिलग्रहणमनुपपन्नमितिचेन्न॥ तेषामपिप्रयोजनाकांक्षिणांक्षिप्रदेवतासाध्यंकर्मक्षिप्रफलमितिलक्षणयाविधिंस्तुवतांसन्निहितेनवायव्यंश्वेतमालभेतेतिविध्युद्देशेनस्वविषयपुरुषप्रवर्तयितुमन्यैनःस्वस्तुतिमाकांक्षमाणेनेनष्टाश्वदग्धरथन्यायेनैकवाक्यतयाविध्यंशांतःपातित्वात्॥ नन्वेवमर्थवादानांस्तुत्यर्थत्वेपिक्वचित्फलपरत्वमपिदृश्यते॥ औदुंबरोयूपोभवतीतिविधायऊर्क्पशवऊर्गुदुंबरऊर्जैवास्माऊर्जंपशूनाप्नोतीत्यस्यतत्संभवादितिचेन्न॥ अतिदेशशास्त्रप्राप्तयूपानुवादेनउदुंबरतायास्तत्फलस्यचविधानेवाक्यभेदात्सैवविधेयतिपशूनाप्नोतीत्यस्यार्थवादत्वमेव। यत्तुयस्यपर्णमयीजुहूर्भवतिनसपापंश्लोकंशृणोति॥ यदांक्तेचक्षुरेवभ्रातृव्यस्यवृंक्तेवर्मवाएतद्यज्ञस्यक्रियतेयत्प्रयाजानुयाजाइज्यंतेवर्मयजमानस्यभ्रातृव्याभिभूत्याइत्यादौवाक्यांतरप्राप्तस्यैवपर्णतादेःरात्रिसत्रवदर्थवादिकफलपरत्वमाशंक्यपारार्थ्यान्नेतिसिद्धं॥ अन्यतःप्राप्तिश्चविधिश्रुत्युपघातकयस्यश्रीपवं

अतस्तदेवात्र भाव्यं· करणाकांक्षायां तु अध्येतव्य इति समानपदोपात्तमध्ययनं गुरुमुखोच्चा
रणानूच्चारणरूपमुपतिष्ठते· इतिकर्तव्यताकांक्षायां च निगमनिरुक्तव्याकरणादिकं। तेनाय
मर्थः। अध्ययनेनार्थज्ञानं भावयेत् निरुक्तादिभिरुपकृत्येति यस्त्वत्र गुरुद्वारेवार्थज्ञानं भाव
येन्नासावुत्सृत्तिबलेनेति नियमो न तस्य दृष्टं किंचित्फलमस्तीति तदंशेऽस्त्वार्थवादिकमदृष्टं कल्प्य
ना· एवं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्याहावपि भावनाया अंशत्रयं ज्ञेयं· अत्रापि समान
पदोपात्तमपि धात्वर्थमुपेक्ष्य काम्यमानत्वाद्भाव्यविहितोपि स्वर्गो भाव्यत्वेनान्वेति· धात्वर्थो यागः करण
त्वेनान्वेति हि संभवति यजेते तस्य यागं कुर्यादित्यर्थे दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयां तेन यागनामधेयेना
न्वयः। तेन दर्शपूर्णमासाभ्यां यागाभ्यां स्वर्गं भावयेत् प्राकृतिकैः प्रयाजा[illegible]दिभिरुपकृत्येति वाक्या
र्थः संपद्यते· स्वर्गपदार्थश्च श्रुत्यादर्शितः। यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनंतरं॥ अभिलाषोपनीतं
च तत्सुखं स्वःपदास्पदमिति· न हि दृश्यसुखहेतौ अतींद्रिये धर्मे वेदादन्यत्प्रमाणं प्रत्यक्षं तदुपजी
वि अनुमानं वा क्रमते· तस्माद्वेद एव विधिनिषेधात्मको धर्माधर्मयोः प्रमाणं। ननु च पदपदार्थ
संबंधस्यौत्पत्तिकत्वेन वाक्यार्थप्रतीतेर्मूलत्वं तथापि न स्थितरूपावेव न पदतदर्थसंबंधस्य नित्यत्वेपि पद
समुदायरूपाणां वाक्यानां काठकादिसमाख्यावशादिमतां कालिदासादिवाक्यानामिवाप्रामाण्यमिति चेन्न·

ति॰

श्रीकृष्णः

२

नानुप्रवर्त्तनाभिकालिङ्लोट्तव्यप्रत्ययपंचमलकारेभ्य एवावगम्यते सा च द्वेधा शाब्दी आर्थी च.
प्रत्येकं फलकरणेतिकर्त्तव्यतांशैस्त्र्यंशा तत्र शाब्द्यां अध्ययने प्रवृत्तिः फलं । करणं तव्यप्रत्ययः । वे
द एव कर्माभावे पि लोके ग्रामो गंतव्य इत्यादौ अयमाम्नानेन शब्देन प्रवर्त्तयतीति प्रत्ययाच्छब्द
स्यैव करणत्वं दृष्टेः । इतिकर्त्तव्यता तु अप पुनर्मृत्युं जयतीत्येतार्थवादमुखेन प्राशस्त्याव
गतिः । आर्थी तु किं भावयेदित्याकांक्षायां कर्मोत्पन्न तव्यश्रुत्या स्वाध्यायस्यैव भाव्यत्वं गम्यते. ब
ननु यथा विश्वजिता यजेतेत्यत्र निष्फले प्रवृत्त्यसंभवात्स्वर्गकाम इति पदमध्याह्रियते. प
धाजाज्योतिर्गौरायुरित्यादिवाक्यविहितेषु रात्रिसंज्ञकेषु यागेषु फलाश्रवणे पि प्रतिति
ति८ ५५ ष्ठं ह वै य एता रात्रीरुपयंतीत्यर्थवादादेव ये प्रतिष्ठामिच्छंति ते एता रात्रीरुपेयुरिति प्रतिष्ठारू
पं फलं वाक्यविपरिणामेन कल्प्यते. एवं स्वर्गकामेन स्वाध्यायो ध्येतव्य इत्यपमृत्युजयादिक
ध्या ३ मार्थवादिकं वा फलं कल्प्यं. दुःखरूपस्य स्वाध्यायशब्दितस्य वेदराशेर्भाव्यतासंभवादिति चेन्न.
श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात्. दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च. संभवति चा
त्र वर्णराशेरधिगमद्वारार्थावगमरूपं दृष्टं प्रयोजनं. यथोक्तं दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमिति-

५५

ति

।।धा ५

१

45

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ।प्रणम्य धर्ममीशानं मीमांसांप्रविविक्षतां बालानामुपकाराय भा
ट्टभाषाप्रतन्यते १ धर्मेप्रमाणान्यथकर्मभेदः शेषप्रयुक्तिक्रमकर्तृभेदाः द्वेधातिदेशास्तुसमनूह
बाधौ तंत्रप्रसंगाविति लक्षणार्थाः ।२। धर्मस्वरूपमुक्तं फलतोपि च यत्कर्मनानर्थेनानुब
ध्यते केवलंप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म इति कथ्यत इति श्येनादिव्यावृत्त्यर्थं फलत इति तस्यहि
नधर्मत्वं श्येनेनाभिचरन्यजेतेति वेदबोधितत्वेपि तत्फलस्य शत्रुवधस्यानर्थहेतुत्वात् पशु
बीजादिवधजन्यदोषेण धर्मेपि स्वल्पः संकरोस्तीति सांख्यामन्यंते तन्निरासाय केवलमिति.
नहिंस्यात्सर्वाभूतानीति निषेधो हि रागतः प्राप्ताया हिंसाया अनर्थहेतुत्वं बोधयति नतु अग्नीषोमीयं पशु
मालभेतेति विहितायाः ।विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशात् परिहृत्यापवादमुत्सर्गः प्रवर्त्तत इति न्यायेन निषे
धस्यास्य क्रत्वंगहिंसापरिहृत्यैव प्रवर्त्तत इति न धर्मफले दुःखलेशासंकरोस्तीति सुष्ठूक्तं केवलमिति धर्मप्रमा
णामपि प्रसिद्धानि वेदोऽखिलो धर्ममूलं तद्विदां च स्मृतिशीले धर्मज्ञसमं प्रमाणं वेदाश्च पुराणं न्यायमीमांसा
धर्मशास्त्रागमिश्रिताः वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति तथाहि स्वाध्यायोध्येतव्यप्रत्ययेन वि यः।
धिभावनाप्रतीयते भावना च भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारः सर्वेषां लकाराणामर्थः ।विधिभाव

इति तव्य २

श्रीकृष्णः

मीमांसा

११००

बस्ता ८ अंक ४३५२०

५